तेन विनानुपपत्तिप्रतिसन्धानेऽपि नेति कथमर्थापत्तिरपीति वाच्यम्
अधिकरणं विनानुपपद्यमानं सत्त्वं प्रसिद्धाधिकरणबाधसहकृतं
प्रसिद्धेतरमधिकरणं कल्पयतीति चेन्न मयूरसत्त्वं साधिकरणं सत्त्वा-
त्वादिति सामान्यतोदृष्टं प्रसिद्धाधिकरणबाधसहकृतं प्रसिद्धेतरं
पर्वतमधिकरणमादायान्वयज्ञानं जनयति। यद्वा पर्वतेतरे न स्त्य-
तीतिशब्देन सत्त्वाभावबोधानन्तरं मयूरोऽस्त्यस्तीतिशब्दाज्ज्ञायमान
ज्ञानं पर्वतसत्त्वं गोचरयति प्रसिद्धविशेषबाधसहकृतसामान्यज्ञान
जनकशब्दस्य प्रसिद्धेतरं पर्वतमधिकरणविशेषमादाय ज्ञानजनक-
त्वनियमात्। अतएवाणित्वज्ञानबाधानन्तरं क्षित्यादेः ज्ञानजन्यत्व
सिद्धनित्यत्वमादाय सिद्ध्यतीत्याचार्याः। यद्वा मयूरसत्त्वं पर्वताधि-
करणकं पर्वतेतरानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वात् पर्वतत्ववदित्य-
न्वयव्यतिरेकी अथवा यः सत्त्वावितत्तदितरावृत्तिः स तदितिरिक्त-
वृत्तिर्न भवति न तद्वृत्तिर्भवतीति सामान्येन यत्तदर्थान्तर्भावेन व्याप्त्या
सत्त्वस्य पर्वतवृत्तित्वं सिद्ध्यति। एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते
इत्यत्रापि अप्रसिद्धरात्रिभोजनसाध्यपीनत्वज्ञानं रात्रिभोजनमादाय
सिद्ध्यति। अथ यथा अभोजी पीन इत्यत्रायोग्यताज्ञानं तथा पीनो
दिवा न भुङ्क्त इत्यत्रापि दिवाभोजनस्य बाधाद्योग्यताघटकरात्रि-
भोजनस्याप्रतीतेः अतो योग्यताघटकोपस्थितिं विना अन्वयबोधासम्भवा-
दिदं वाक्यं योग्यताघटकरात्रिभोजनोपपादकं रात्रौ भुङ्क्त इति वाक्यं
कल्पयित्वा तेन अन्वयबोधं जनयति। नन्वेवं [illegible] रात्रिभोजन-
मेव कल्पयितुं युक्तं शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यत इति न्यायेन
शब्दोपस्थापितमादाय शब्दस्यान्वयबोधजनकत्वात् यत्र श्रूयमाण
शब्दस्यान्वयबोधकत्वं योग्यताघटकोपस्थापकेन शब्देन विनानुप-
पद्यमानं तं कल्पयित्वा अन्वयबोधं जनयति तत् श्रुतार्थापत्तिः।
द्वारमित्यादौ पिधेहीतिशब्दकल्पनं श्रुतार्थापत्तिरेव शब्दस्य यद्यपि
श्रूयमाणेनाविवक्षितस्यार्थाभिप्रायस्य कल्प्यते यथा गुरुमते स्वर्गकामो

यजेतेत्यत्र स्वाच्छ्यसाधनताबाधे परम्पराघटकस्यानुपस्थित्या परम्परा
साधनताज्ञानविरहे योग्यताज्ञानाभावात् प्रसिद्धपदसामानाधिकर-
ण्यानुपपत्तिरिति योग्यताज्ञानाय परम्परासाधनताघटकमपूर्व्वं सि-
द्ध्यदिवार्थं कल्पयति ततः स्वर्गसाधनं याग इति ज्ञानं जायते अन्यथा
अपूर्व्वमपि वाक्यं न स्यादिति। उच्यते। बाधकप्रमाणाभावोऽन्वय
विरोधित्वप्रविरहो वा योग्यता अतो दिवा अभोजने रात्रिभोजना
प्रतीतावपि भोजनसाध्यपीनत्वाद्दिवा न भुङ्क्त इति शब्दाद्दीयमाने न
प्रतीत्यनुपपत्तिः किन्तु प्रतीतानुपपत्त्या रात्रिभोजनं कल्प्यते अतएवा
पूर्व्वमपि न वाच्यमिति वक्ष्यते तस्मादर्थापत्तिरनुमानादतिरिच्यतइति।

तच्चानुमानं परार्थं न्यायसाध्यमिति न्याय तदवयवाश्च प्रतिज्ञा
हेतूदाहरणोपनयनिगमनानि निरूप्यन्ते। तत्र न समस्तरूपोपपन्न
लिङ्गप्रतिपादकवाक्यं न्यायः अनेन वाक्येऽतिव्याप्तेः किन्त्वनुमिति
चरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्यं न्यायः प्रति-
ज्ञादिपञ्चवाक्यैरेकवाक्यतया स्वार्थविशिष्टज्ञानं जन्यते तेन च विशिष्ट
वैशिष्ट्यावगाहिमानान्तरमुत्थाप्यते तेन च चरमपरामर्शं उत्पाद्यत
इति न्यायजन्यशाब्दज्ञानस्य परामर्शप्रयोजकता अनुमितिचरम-
कारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनक शाब्दज्ञानजनकवाक्यत्व
मवयवत्वम् अतएव वह्निव्याप्यधूमवानयमिति वाक्ये तदनयवे च न
न्यायतदवयवलक्षणातिव्याप्तिः तेन परामर्शस्य तदवयवेन परामर्श
जनकस्य जननात्। न च संक्षेपतः परामर्शप्रयोजकवाक्येन विशेषा
भावात् कोपि न्याय एवेति तन्न कथायामाकाङ्क्षाक्रमेणाभिधानमिति
प्रथमं विशिष्टवैशिष्ट्यस्याकाङ्क्षा नास्तीति तदभिधाने निग्रहादिति
वक्ष्यते अन्यथा चक्षुरादेरपि परामर्शजनकतया न्यायत्वापत्तिः आ-
काङ्क्षाविरहस्तुल्य एव। अन्ये तु पञ्चावयववाक्यादिजातीयमेव शाब्द
ज्ञानमुत्पद्यतइति तद्धीजनकवाक्यत्वं न्यायत्वम् एवं प्रतिज्ञाद्यवयवादपि
प्रत्येकं विजातीयं शाब्दज्ञानमिति तत्तद्धीजनकशब्दत्वमेव तत्तल्लक्षण

मिति तन्न ज्ञानविशेषजनकत्वं तत्तज्ज्ञानजनकत्वं वा न्याये प्रतिज्ञादौ ज्ञानतिप्रसक्तमननुगतरूपमन्तरेण दुर्निरूपमिति तत्स्वीकारे तस्यैव लाघवत्वात् अन्यथा जातिसङ्करप्रसङ्गः । नच प्रतिज्ञा न साध्यनिर्देशः साध्यपदेऽतिव्याप्तेः किन्तूद्देश्यानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रयोजकवाक्यार्थज्ञानजनकत्वे सत्युद्देश्यानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकं वाक्यम् अन्यूनानतिरिक्तपदं विहाय लिङ्गाविषयकत्वं वा ज्ञानविशेषणं तेनोदाहरणादिव्युदासः निगमनञ्च न परामर्शहेतुः अबाधितासत्प्रतिपक्षत्वज्ञानजनकत्वात् हेत्वभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यत्वं वा लिङ्गाविषयकलिङ्गिविषयकज्ञानजनकन्यायावयववाक्यत्वं वा इतरावयवानां लिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वात् । प्रतिज्ञात्वं जातिः अनुगतानतिप्रसक्तताद्विकव्यवहारादिति केचित् तन्न देवदत्तप्रमेयत्वादिना जातिसङ्करप्रसङ्गात् प्रतिज्ञाजन्यं विजातीयं ज्ञानं व्यवहारादिति तज्जनकं वाक्यं प्रतिज्ञेत्यपि न तज्जनकत्वं जनकत्वज्ञानं वा नानुगतरूपमन्तरेण सम्भवतीत्युक्तत्वानुसरणीयत्वात् एतेन शब्दोऽनित्य इति लिङ्गधीपरवाक्यजन्यज्ञानवृत्तिवैलक्षण्यादित्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्तिजातियोगिज्ञानजनकवाक्यं प्रतिज्ञेति निरस्तम् ।
ननु प्रतिज्ञा न साधनाङ्गं विप्रतिपत्तेः पक्षपरिग्रहे तत प्रमाणाकाङ्क्षायां हेत्वभिधानस्य प्राथम्यादिति चेन्न विप्रतिपत्त्यैव समयबन्धानन्तरं शब्दानित्यत्वं साधयेति मध्यस्थस्य वादिनोवाकाङ्क्षायां शब्दानित्यत्वं साध्यं नच साध्यनिर्देशं विना हेतुवाक्यं निष्प्रतियोगिकमन्वयं बोधयितुमीष्टे । नच वादिवाक्येऽनुपस्थितमपि योग्यतया अन्वेति अतिप्रसङ्गात् । नच विप्रतिपत्तितः साध्योपस्थितिः तस्याः प्रतिवादिविप्रतिपत्त्या प्रमाणादिव्यवस्थया चान्तरितत्वात् परविप्रतिपत्तिं समयबन्धञ्च विना स्थापनायां अभावात् विप्रतिपत्तिवाक्यस्य पक्षग्रहेण पर्यवसिततया निराकाङ्क्षत्वाच्च आस्तां तु सैव प्रतिज्ञा । नचावयवान्तराद्धेत्वन्वययोग्यसाध्योपस्थितिः । नाप्यर्थान्तरेणाक्षेपात्

साध्यान्वये तदभिधानं तदभिधाने च साध्यान्वय इत्यन्योन्याश्रयात् । तस्मात् प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या वा नैराक्षेपः । अन्ये तु शब्दानित्यत्वे प्रमाणं वदेति यदि मध्यस्थस्यानुयोगः तथापि प्रमाणमात्रे नाकाङ्क्षा किन्तु विशिष्टे विशिष्टन्तु विशेषणं साध्यमनभिधाय न शक्याभिधानं यत्र वस्तुतो यत्साध्यं तत्र प्रमाणं वदेति मध्यस्थनियोगः वादिदर्शनेऽपि तदसम्भवात् तस्मात्साध्याभिधानं विना न हेतोराकाङ्क्षा तदन्वयबोधकत्वमिति प्रतिज्ञा साधनाङ्गमिति । साध्यनिर्देशानन्तरं कुत इत्याकाङ्क्षायां साधनताव्यञ्जकविभक्तिमल्लिङ्गवचनमेवोचितं अन्यथा नाकाङ्क्षाभिधाने निग्रहापत्तेः लोके तथैवाकाङ्क्षानिवृत्तिरिति व्युत्पत्तेरिति प्रतिज्ञानन्तरं हेतूपन्यासः हेतुत्वञ्चानुमितिकारणीभूतलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकसाध्यविषयकशाब्दधीजनकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वं हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्न्यायावयवत्वं वा उदाहरणप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकशाब्दज्ञानजनकन्यायावयवत्वं वा साध्यविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्यन्तानुमितिपरशब्दत्वं वा प्रतिज्ञावाक्यधीजन्यव्यापकाकाङ्क्षानिवर्त्तकज्ञानजनकहेतुविभक्तिमद्वाक्यत्वं वा पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवदनुमितिपरवाक्यत्वं वा हेतुपदेन ज्ञानज्ञानात् अन्यथा लिङ्गस्याहेतुत्वेन हेतुविभक्त्यर्थानन्वयात् तथैवाकाङ्क्षानिवृत्तेः अनुमितिहेतुज्ञानविषयत्वाद् धूमवत्त्वादिति शब्दजन्यज्ञानवृत्ति प्रतिज्ञादिजन्यज्ञानावृत्तिजातियोगिज्ञानजनकवाक्यत्वं हेतुत्वमित्यन्ये जातिं विना केन रूपेण ज्ञानस्यानुमितिजनकत्वं वाक्यविशेषजन्यत्वस्यापि अनुगतानवच्छेदकस्यापरिचये दुर्ग्रहत्वादित्यपरे । अन्वयव्याप्त्यभिधायकावयवाभिधानप्रयोजकज्ञानजनकहेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्न्यायावयवत्वमन्वयि हेतुत्वं एतदेव व्यतिरेकव्याप्त्यभिधायकपदप्रक्षेपाद्व्यतिरेकि हेतुत्वम् अन्वयव्यतिरेकोदाहरणाकाङ्क्षाप्रयोजकतथाभूतावयवत्वमन्वयव्यतिरेकि हेतुत्वं यदा पक्षसपक्षसत्तो विपक्षासतो हेतुवचनमन्वयव्यतिरेकि व्यक्त्याभावाप्रतियोगिसाध्यसमा-

नाधिकरणपक्षसपक्षसद्धेतुवचनं केवलान्वयि । यदा अनुमितिकारणीभूतपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानकारणसाध्याविषयकशब्दधीजनकप्रतीतान्वयसाध्यसाधनवाचकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वमन्वयिहेतुत्वम् एतदेवाप्रतीतान्वयसाध्यसाधनेति विशेषणाद्व्यतिरेकिहेतुलक्षणं । कथायां धूमादित्येव प्रयोक्तव्यं न तु धूमवत्त्वादिति मतुपो व्यर्थत्वात् । केचित्तु सामान्यवत्त्वे सति वाक्यकरणप्रत्ययत्वादित्यपार्थकं विभक्त्युपस्थापित हेतुत्वेन सामान्यवत्त्वस्य विभक्त्यन्तरावरुद्धस्यानन्वयादिति केचित् तन्न सतिसप्तमीपञ्चम्यात् सामान्यवत्त्वस्य वाक्यकरणप्रत्ययत्वस्य च सामानाधिकरण्योपस्थितौ विशिष्टे हेतुत्वान्वयात् तथैव व्युत्पत्तेः नह्ययमर्थोऽन्यथा लभ्यते ।

हेतावुक्ते कथमस्य गमकत्वमित्याकाङ्क्षायां व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रदर्शनप्राप्तौ व्याप्तेः प्राथम्यात् तत्प्रदर्शनायोदाहरणं तत्रानुमिति हेतुलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकव्याप्यत्वाभिमतविशिष्ट नियत व्यापकत्वाभिमतसम्बन्धबोधजनकशब्दत्वमुदाहरणत्वं सामान्यलक्षणं साध्यसाधनसम्बन्धबोधकत्वं साध्यसाधनाभावसम्बन्धबोधकत्वञ्च विशेषलक्षणद्वयम् । न्यायावयवदृष्टान्तवचनमुदाहरणमिति तु न दृष्टान्तप्रयोगस्य सामयिकत्वेनासार्वत्रिकत्वात् यो यो धूमवान् सोऽग्निमानित्येव व्याप्तिप्रतीतेः नापि प्रकृतानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शपर वाक्यजन्यज्ञानविषयव्याप्त्युपनायकं वचनं तत् उपनयातिव्याप्तेः अत उपनयाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यमुदाहरणम् एतदेवान्वय व्यतिरेकिव्याप्तिविषयत्वविशेषितं विशेषलक्षणद्वयमित्यन्ये अत्र च व्यभिचारवारणाय वीप्सामाहुः तन्न सामानाधिकरण्यादेव व्याप्तिलाभे न वीप्सा केवलान्वयिन्यभेदानुमाने च वीप्सायामपि व्यभिचारतादवस्थ्यमिति तु वयं वीप्सा च यत्पदे न तत्पदेऽपि विरुद्धरूपोपस्थितयोरपि तत्पदेन परामर्शाद्दुर्लिङ्गवाचकत्वादिति न व्युत्पत्तिविरोधः

यथा यद्यत् पापं प्रतिजग्रहीत्वाच इदञ्च साध्यसाधनोभयाश्रयाविक-लानुपदर्शितान्वयं विपरीतोपदर्शितान्वयानुपदर्शितव्यतिरेकविपरी-तोपदर्शितव्यतिरेकभेदादाभासरूपमिति ।

उदाहरणानन्तरमस्तु व्याप्तिः तथापि व्याप्तं किं पक्षे वर्त्तते न वेत्याकाङ्क्षायां व्याप्तस्य पक्षधर्म्मत्वप्रदर्शनार्थोपनयः तत्रानुमितिका-रणतृतीयलिङ्गपरामर्शजनकावयवत्वमुपनयत्वमिति सामान्यलक्षणं साध्यव्याप्यविशिष्टपक्षबोधकावयवत्वं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगि सत्पक्षबोधकावयवत्वञ्च विशेषलक्षणद्वयम् उदाहरणान्तरमेव प्रयोग इति न वाच्यं तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य व्याप्तिपक्षधर्म्मतावगाहिनोऽव-यवान्तरादलाभात् तदनभ्युपगमेऽपि पक्षधर्म्मताया अलाभात् नच हेतुवचनादेव तदवगमः तस्य को हेतुरित्याकाङ्क्षायां प्रवृत्तत्वेन हेतु-स्वरूपोपस्थापकत्वात्तत्परत्वात् वादिवाक्यादेवाक्षेप इति चेन्न तदर्थस्या-सिद्धत्वेनानाक्षेपकत्वात् अन्यथा प्रतिज्ञामात्रादेव सर्व्वाक्षेपेऽवयवा-न्तरविलयात् । प्रतिपाद्यानां स्वत एव तदवगम इति चेन्न तेषां व्युत्पन्ना-व्युत्पन्नतया सर्व्वत्र तदसम्भवात् प्रतिपादकेन स्वव्यापारस्य निर्व्वाहयितु-मुचितत्वाच्च अन्यथावयवान्तरेऽप्येवं प्रसङ्गात् ।

उपनयानन्तरं निगमनं तच्चानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रयोजक-शाब्दज्ञानकारणव्याप्तिपक्षताधीप्रयुक्तसाध्यधीजनकं वाक्यम् । नच व्याप्तिपक्षधर्म्मतायाश्चतुर्भिरेवावयवैः प्रदर्शितैः किं तेनेति वाच्यम् अबाधितासत्प्रतिपक्षत्वयोरलाभे चतुर्णामपर्य्यवसानात् । यथा-भिधानाभिधेययोर्व्याप्तिपक्षधर्म्मतावच्छिन्नप्रतिपादनादेव पर्य्यवसाने-नावयवान्तराणां निराकाङ्क्षत्वं विपरीतशङ्कानिवृत्तेरपि तत एव ला-भात् अन्यथा निगमनेनापि तदालाभात् नहि तद्विशेषदर्शनमनादृ-त्यैव तन्निवर्त्तकम् । सिद्धनिर्द्देशतया वारयतीति चेन्न स्वरूपमात्राभि-धानात् साध्यत्वानुपस्थितौ तथात्वादिति हेतुविभक्त्यनन्वयप्रसङ्गाच्चेति चेन्न व्याप्तिपक्षधर्म्मताज्ञानेऽपि बाधसत्प्रतिपक्षबुद्धेः साध्यज्ञानानुत्प-

त्तिदर्शनात् तदभावबोधने समीहितानिर्व्वाहात् । अथ बाधादि विरहस्य प्रयोजकत्वं ननु तद्बाधस्य मानाभावादसिद्धेश्च इति किमर्थं बाधादिविरहो बोधनीय इति चेन्न यदवगमे सति यन्न भवति तत्तद-भावज्ञानसाध्यमिति व्याप्तेः न चानन्वयः तस्मादित्यन्वयबलादेव हेत्व-नाकाङ्क्षितत्वलक्षणासिद्धत्वज्ञानात् न न्यूनत्वात् पूर्व्वम् । इह केचित् यथा तस्मादिति सर्व्वनाम्ना हेतोः परामर्शः पूर्व्वोक्तोपनयरूपताभाय तथा साध्यस्यापि तथा इति सर्व्वनाम्ना निर्देशस्तदर्थं विरोधादि वारणाय युक्त इत्याहुः तन्न तथेति स्वरूपे प्रकारे सादृश्ये वा आद्ये तथाचायमिति प्रक्रान्तात् तथेति हेतुमानित्यर्थः स्यात् तथाचानन्वयः नहि हेतुमत्त्वादेव हेतुमत्त्वमित्यन्वितं न द्वितीयः सामान्येन पक्ष-स्यापि अन्वयव्याप्तौ प्रवेशात् तत्प्रकारान्वय स्त्वेवेत्यनन्वयात् अतएव न तृतीयोऽपि अभेदानुमाने चान्वयिनि तस्मात्तथेति सादृश्याभावात् बहुनाञ्च प्रक्रमे विशेष्यानन्वयात् वादिवाक्ये च योग्यतान्वयेऽतिप्रस-ङ्गात् तस्मादित्यत्र विभक्त्यर्थानन्वयादेव नियमः तस्मादनित्य इत्यभि धाने विशिष्य सिद्धतावगम्यते पूर्व्वं साध्यतयोक्तस्य समर्थहेतुमत्त्वेन पुनरुत्कीर्त्तनात् अन्यथा तद्वैयर्थ्यात् । संशयप्रयोजनादयस्त्ववयव लक्षणाभावादेव नावयवाः किन्तु न्यायाङ्गतयोपयुज्यन्त इति नाधिक्यं कण्टकोद्धारस्य च न सार्व्वत्रिकत्वं समयविशेषोपयोगित्वादिति ।

अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वान्निरूप्यन्ते ।

तत्रानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वं य-द्विषयत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं ज्ञायमानं सदनुमिति प्रतिबन्धकं यत् तत्त्वं वा हेत्वाभासत्वं दशाविशेषे हेतोरेवासाधारण सत्प्रतिपक्षयोराभासत्वात्तद्द्वेरप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् । यद्यपि बाधसत्प्रतिपक्षयोः प्रत्यक्षशाब्दज्ञानप्रतिबन्धकत्वान्न लिङ्गाभासत्वं तथापि ज्ञायमानस्याभासस्यात्र लक्षणं यद्वा प्रत्यक्षादौ बाधेन न ज्ञानं प्रतिबध्यते किन्तूत्पन्नज्ञानेऽप्रामाण्यं ज्ञाप्यते अनुमितौ तूत्पत्ति

रेव प्रतिबध्यते। ते च सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च सव्यभिचारोऽपि त्रिविधः साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् तत्र सव्यभिचारः साध्यतदभावप्रसञ्जकइति न त्रितयसाधारणं उभयाम् एकस्यैकं प्रत्यसाधकत्वात् अनापादकत्वाच्च नाप्युभयपक्षवृत्तित्वं उभयव्यावृत्तत्वं वा तत्त्वम् अननुगमात्। अथ साध्यसंशयजनककोटिद्वयोपस्थापकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वे सति हेत्वभिमतः सः विप्रतिपत्तिस्तु प्रत्येकं न तथा नवा पक्षवृत्तिः साधारणमन्वयेन असाधारणं व्यतिरेकेण अनुपसंहारी पक्षएवोभयसाहचर्येण कोटिद्वयोपस्थापकः। केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारी अयं घट एतत्त्वादित्यसाधारणश्च सद्धेतुरेव तद्ज्ञानं दोषः पुरुषस्य अतएवासाधारणप्रकरणसमयोरनित्यदोषत्वम् अन्यथा सद्धेतौ बाधादिज्ञाने हेत्वाभासाधिक्यापत्तिः नच प्रमेयत्वेनाभेदानुमाने शब्दोऽनित्यः शब्दाकाशान्यतरत्वादित्यत्र च साधारणेऽव्याप्तिः तयोः साध्यवद्वृत्तित्वेन विरुद्धत्वादिति तेन एतद्ज्ञानेपि साधारण्यादिप्रत्येकस्य ज्ञानादुद्भावनाच्च समरानुमिति प्रतिबन्धात् उद्भावितन्निर्वाहार्थं साधारण्यादिरवश्यं ज्ञाप्यत्वेन तस्यैव दोषत्वाच्च। एतेन पक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिरनैकान्तिकः सपक्षविपक्षवृत्तित्वमुभयव्यावृत्तत्वमनुपसंहारित्वञ्चानुमितिविरोधि तत्सम्बन्धः प्रत्येकमस्ति विरुद्धोऽप्यनेन रूपेण सव्यभिचारएव उपाधेश्च न सङ्करइति वक्ष्यतइति निरस्तम् एतद्ज्ञाने ज्ञानेपि व्याप्यत्वप्रत्येकज्ञानस्य दोषत्वात् असाधकतानुमितौ व्यर्थविशेषणत्वाच्च अतएव साध्याव्याप्यत्वे सति साध्याभावाव्याप्यहेत्वाभासत्वं साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वं वेति परास्तं व्यर्थविशेषणत्वात् प्रथमं हेत्वाभासत्वाज्ञानाच्च गगनमनित्यं शब्दाश्रयत्वादित्यादिबाधविरुद्धसंकीर्णासाधारणाव्याप्तिरिति कश्चित् नापि सपक्षविपक्षगतसर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तान्यतरत्वं व्यर्थविशेषणत्वात् अनुपसंहार्यव्याप्तेश्च। किञ्च पक्षातिरिक्तसाध्यवतः सपक्षत्वे

प्रमेयत्वेनाभेदसाधनेऽनुपसंहार्य्येऽव्याप्तिः पक्षातिरिक्तसाध्यवतोऽप्रसिद्धेः साध्यवतः सपक्षत्वे विवक्षितेऽप्रसिद्धिः वृत्तिमतो धर्म्मस्य साध्यवद्विपक्षान्यतरवृत्तित्वनियमात् । नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवद्भावान्यत्वे सति पक्षातिरिक्तसाध्याभाववद्भावावृत्तिभिन्नत्वम् अनुपसंहार्य्यव्याप्तेः धूमादावतिव्याप्तेश्च तस्य पक्षे साध्यवति वृत्तेः नापि पक्षवृत्तित्वे विरुद्धान्यत्वे च सत्यनुमित्यौपयिकसम्बन्धशून्यत्वं व्यर्थविशेषणत्वात् एतेनानुगतं सर्व्वमेव लक्षणं प्रत्युक्तं प्रत्येकमेव दूषकत्वात् उद्भावने वादिनिग्रहस्येव । उच्यते । उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्वं तच्च साधारणत्वादि विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्याप्तिर्व्वा तेनैव रूपेण ज्ञातस्य प्रतिबन्धकत्वात् परस्य तथैवोद्भावनाच्च लाघवानुरोधेन प्रत्येकमेव हेत्वाभासत्वम् । यद्वा साध्यवद्भावावृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववद्भावावृत्त्यन्यत्वं तेनासाधारणस्य साध्यतदभावोपस्थापकतया दूषकत्वपक्षे नाव्याप्तिः नचैवमाधिक्ये विभागव्याघातः स्वरूपसतानुगतरूपेण व्यभिचारमेकीकृत्य महर्षिणा विभागाकरणात् नचैवं साध्याभावव्यापकत्वेन बाधप्रकरणसमयोस्तद्व्यापकतयान्येषामुपसंग्रहः कुतो न कृत इति वाच्यं स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगपर्य्यनुयोगानर्हत्वात् । तत्र साधारणत्वं न साध्याभाववद्गामित्वं सर्व्वमनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहार्य्ये भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यसाधारणे संयोगादिसाध्यकद्रव्यत्वे चातिव्याप्तेः अतएव न साध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं नापि निश्चितसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं साध्यवदन्यवृत्तित्वस्य दूषकत्वेन शेषवैयर्थ्यात् अतएवामुकेनाप्यनैकान्तिक इत्येवोद्भाव्यते ततएव वादिनिग्रहश्च नतु सपक्षगतत्वमपि । अनुपसंहार्य्याव्यावर्त्त्योऽन्यथा तस्यैतद्विशेषत्वापत्तिरिति चेत् तत्र तर्हि तस्माधिकं कृतेऽन्तर्भावात् । नापि सपक्षविपक्षगतत्वं व्यर्थविशेषणत्वात् । विरुद्धाव्यावर्त्त्यं इति चेन्न विपक्षगामित्वस्यैव दूषकत्वे तस्याप्येतदन्तर्भावात् । अथ पक्षान्यसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं साधारणत्वं

तेन सर्व्वमनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहार्य्ये नातिप्रसङ्गः न च व्यर्थविशेषणता घटोऽनित्यो घटाकाशोभयवृत्तित्वाश्रयत्वादित्यनुपसंहार्य्यस्य विरुद्धस्यानैकान्तिकभिन्नस्य व्यवच्छेद्यत्वादिति चेन्न दूषकताप्रयोजकरूपभेदमन्तरेण भेदस्यैवानुपपत्तेः । साध्यवद्वृत्तित्वे सति सर्व्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वमित्यपि न व्यर्थविशेषणत्वात् एकव्यक्तिकसाध्ये तदभावाच्च एतेन हेत्वाभासान्तरव्यवच्छेदकं रूपान्तरेऽपि विशेषणं व्यर्थमिति । उच्यते विपक्षवृत्तित्वं साधारणत्वं तज्ज्ञानस्य दूषकत्वात् विरुद्धस्यापि तज्ज्ञाने विपक्षवृत्तिताज्ञानदशायां साधारणत्वम् अन्यथा तस्य हेत्वाभासान्तरतापत्तेः उपाधेरसङ्करश्च । सर्व्वमनित्यं मेयत्वादित्यनुपसंहारी शब्दो नित्यः शब्दत्वात् भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यसाधारणश्च वस्तुगत्या साध्याभाववद्वृत्तित्वेन साधारणोऽपि पक्षतादशायाम् उद्भावयितुं न शक्यत इत्युभयोर्भेदेनोपन्यासः ।

सर्व्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तोऽसाधारणः ननु सपक्षत्वं न साध्यवत्त्वमात्रं विपक्षाद्व्यावृत्तिमतः साध्यवद्वृत्तित्वनियमात् नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवत्त्वं शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादेर्व्याप्तिधीदशायामप्यसाधारणतापत्तेः नचेष्टापत्तिः बाधप्रतिबन्धौ विना व्याप्तिपक्षधर्म्मतया ज्ञातादनुमितिनियमादिति चेन्न सर्व्वनिश्चितसाध्यवद्विपक्षव्यावृत्तत्वस्य तत्त्वात् शब्दत्वानित्यत्वव्याप्तिग्रहे सति शब्दे साध्यनिश्चयान्नातिव्याप्तिः नच घटोऽयमेतत्त्वादिति सद्धेतावतिव्याप्तिः साध्यसन्देहदशायां तस्य हेत्वाभासत्वात् । यद्यपि भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यादिर्वस्तुतः साधारणः शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति विरुद्धः शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादिसद्धेतुरेव व्याप्यत्वात्तस्य पुरुषदोषत्वादित्युदाहरणाभावादसाधारणो न पृथक् तथापि पक्षतादशायां साध्यतदभावानिश्चयेन तस्य दोषत्वम् अन्यथा पक्षत्वभङ्गप्रसङ्गात् । अथ सर्व्वं सपक्षव्यावृत्तिरेव दोषो न विपक्षव्यावृत्तिरपि तस्यानुगुणत्वात् प्रत्युत विपक्षव्यावृत्तत्वेन व्यतिरेकितया परं साध्यसाधकत्वेनोपन्यस्तं

स्यात् न च संशायकतया दोषत्वं तच्चोभयव्यावृत्तत्वज्ञानादिति वाच्यं व्याप्तिग्राहकं सहचारज्ञानं तदभावद्वारेण सपक्षव्यावृत्तिमात्रस्य दोषत्वात् किञ्च शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्युक्ते निगृह्यते तावन्नेदमुद्भाव्यं न्यूनत्वेनैव वादिनिग्रहात् तदुद्भावने वादिनिग्रहेऽपि च न च न्यूनत्वे तदुपजीव्यम् असाधारण्यव्यतिरेकेणापि तदुद्भावनात् न च व्यतिरेकि प्रयोगे तदुपन्यासः व्याप्तिपक्षतयोरप्रतिसन्धानेऽकिञ्चित्करत्वात् स्वार्थानुमाने च सर्व्वसपक्षव्यावृत्तिरेव दोष इत्युक्तमिति । उच्यते । शब्दत्वं साध्यवत् तदभाववतश्च निवृत्तत्वेन व्यावर्त्तकव्यतिरेकितया वा पक्षे साध्यं तदभावं च साधयेत् अविशेषात् अन्यथा पक्षवृत्तित्वानुपपत्तिरिति साध्यतदभावोत्थापकतया स्वार्थानुमानेऽसाधारणो दोषः सत्प्रतिपक्षे द्वौ हेतू तथा अत्र त्वेक एवेति तयोर्भेदः असाधारणेन व्यतिरेकिप्रयोगे परस्य सर्व्वसपक्षव्यावृत्तत्वमात्रमुद्भाव्यं साध्याभावोत्थापकत्वात् न विपक्षव्यावृत्तत्वमपि प्रतिकूलत्वात् व्यर्थत्वाच्च यद्वा विपक्षव्यावृत्ततया साध्यमिव सपक्षव्यावृत्ततया साध्याभावमपि साधयेदिति दृष्टान्ततया प्रतिबन्धितया च तदुद्भावनमपि अत्र तु सर्व्वसपक्षव्यावृत्तत्वं न तु विपक्षव्यावृत्तत्वमपि व्यर्थविशेषणत्वात् विरुद्धस्यानेकोपाधिनाऽसाधारण्यमेव अन्यथैतदवगमे विरुद्धत्वाज्ञाने हेत्वाभासान्तरतापत्तेः । अनुपसंहार्य्यो नासत्सपक्षविपक्षः सिद्धासिद्धि विरोधात् नापि केवलान्वयिधर्म्मावच्छिन्नपक्षकः केवलान्वयिसाध्यकस्य सद्धेतुत्वात् व्यतिरेकिसाध्यकस्य तु साध्यतदभाववद्गामित्वेन साधारणत्वात् अन्यथा संशयाहेतुत्वेनानैकान्तिकता न स्यात् सर्व्वं क्षणिकं सत्त्वादिति साध्याप्रसिद्ध्या व्याप्यत्वासिद्धमपार्थकं वा साध्यप्रसिद्धौ तु साधारणमेव न च पक्षान्यसाध्यवत्तदन्यवृत्तित्वं पक्षातिरिक्तसाध्याभाववद्वृत्तित्वं वा साधारणत्वं व्यर्थविशेषणत्वात् न च विरुद्धं विशेषणस्य व्यावृत्तमित्युक्तं नाप्यत्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वे सति केवलान्वयिधर्म्मावच्छिन्नपक्षकत्वं सर्व्वमभिधेयं मेयत्वादित्यत्र विप्रति

यथा पक्षतादशायां पक्षे साध्यानिश्चयेनानुपसंहारित्वव्यापकत्वात् ।
अथ पक्षातिरिक्ते व्याप्तिग्रहानुकूलाप्रतीतसहचारोऽनुपसंहार्य्यं यदि
च पक्षे व्याप्तिग्रहः कथञ्चित्तदा शब्दोपदर्शितव्याप्तिकानुमानवद-
भेदानुमानवच्च सद्धेतुरेवेति चेन्न तथैव सद्धेतावतिव्याप्तेः सर्व्वस्य
पक्षत्वे पक्षातिरिक्ताप्रसिद्धेः असाधारणविरुद्धयोरतिव्याप्तेश्च दूषक
तायां अर्थविशेषकत्वाच्च नच दूषकतानैकान्तिकत्वेन न प्रत्येकमिति
वाच्यम् अर्थगत्या अर्थविशेषकत्वात् नापि विप्रतिपत्तिविषयमात्र
वृत्तित्वं केवलान्वयिसाध्यके अव्याप्तेः सर्व्वस्य पक्षत्वे मानाभावा
दिति । उच्यते व्याप्तिग्रहानुकूलैकधर्म्मोपसंहाराभावो यत्र स हेतु-
र्व्विमतोऽनुपसंहारी स चान्वयेन व्यतिरेकेण वा सर्व्वस्य पक्षत्वे दृष्टा-
न्ताभावात् घटोऽनित्यो घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वाश्रयत्वादित्यादौ
साध्यसाधनसाहचर्य्याग्रहात् तस्य विरुद्धत्वाज्ञानदशायामनुपसंहारि-
त्वमेवत्वात् केवलान्वयिधर्म्मावच्छिन्नपक्षको वा सर्व्वमभिधेयं प्रमेय-
त्वादित्यसद्धेतौ न केवलान्वयी पक्षतावच्छेदको निश्चितसाध्यवृत्ति-
त्वात् विप्रतिपत्त्या साध्यानिश्चयदशायां पक्षत्वे तदनुपसंहार्य्येव व्यति-
रेकिसाध्यके साध्याभाववद्वृत्तित्वाज्ञानदशायामिदं दूषणं तद्ग्रहे
ऽपि साधारण्यसङ्कर एव एवं व्याप्यत्वासिद्धेश्चेति तदुद्भावने चार्थं
व्यभिचारवदुपजीव्यत्वाददोषः घटाकाशोभयवृत्तिद्वित्वाश्रयत्वञ्च वि
रुद्धमेव एतेनानुपसंहारित्वप्रतिसन्धाने यदि व्याप्तिग्रहस्तदानुमिति
रेव तदभावे व्याप्यत्वासिद्धिरेवेति निरस्तमुपजीव्यत्वादिति ।

विरुद्धो न साध्याभावव्याप्यः संयोगसाध्यके सद्धेतावतिव्याप्तेः
नापि साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिव्याप्यत्वं तत्त्वम् इदं द्रव्यं
गुणवत्त्वादित्यादौ संयोगादिव्याप्येऽतिव्याप्तेः किन्तु साध्यसमानाधि
करणसाध्याभावव्याप्यः साध्यवदन्योन्याभावव्याप्यो वा साध्याभावत्वं
साध्यविरोधित्वकञ्च भावाभावसाधारणं तेनाभावे साध्ये ऽभावा
भावस्य भावत्वेऽपि नाव्याप्तिः अभावाभावोऽभावप्रतियोगिनिरूप्यत्वेन

भावभिन्नएव वा नच भावत्वेनोपपत्तौ किमधिकेनेति वाच्यं तादृशं
विना भावप्रतीतेः प्रमात्वात् अन्यथा अत्यन्ताभावान्योन्याभावयोरप्र-
सिद्धिः । अथ साध्यहेत्वोर्विरोधे पक्षे साध्यसत्त्वे हेत्वसिद्धिः हेतु
सत्त्वे साध्याभावसिद्धौ बाधः । नच प्रमाणान्तरेण साध्याभावसिद्धौ
बाधो न हेतुनैवेति वाच्यं विशेषणादेरथार्थादिति चेन्न हेतोः पक्षे
साध्याभावज्ञानानुपस्थापनेऽपि प्रथमोपस्थितविरोधस्यैव उपजीव्यत्वेन
दोषत्वात् ननु साध्याभावसम्बन्धो व्यभिचार एव दोषो ननु तन्नियत-
त्वमपि गौरवात् असाधकत्वे व्यर्थत्वाच्च नच साध्यासहचरितस्य सा-
ध्याभावसहचरितस्य वा गमकत्वमनन्वयाशङ्कायामसत्यां विशेषोऽस्ति
केनापि विशेषेणाव्यकतया न व्यर्थविशेषणता अनैकान्तिकसामान्य
लक्षणे विपक्षगामित्वं न विशेषणम् असाधारणाद्यव्याप्तेः साधा-
रणान्तु सपक्षवृत्तित्वसहितमिति वाच्यं विपक्षगामित्वस्यैव साधारण
त्वात् अधिकस्य व्यर्थत्वात् नच विरुद्धं व्यावर्त्त्यं विपक्षगामित्वेनैव
तल्लाभात् । अनैकान्तिके विरुद्धसम्बन्धेनैव दूषकतावीजम्
असाधारणाद्यव्याप्तेः नच तथात्वदेव वीजं हेत्वाभासाधिक्यापत्ते
रिति चेदस्तु तावदेवं तथापि साधारणो विरुद्धविशेषोऽभ्युपेयत ।
अन्ये तु विरुद्धपक्षे न व्यर्थत्वं साधारणस्य अवच्छेदकत्वात् नाप्य-
साधकतानुमितौ यतस्यापि व्याप्यत्वात् नीलधूमादौ च व्याप्तिरस्त्ये
वेति न व्यर्थानुमाने दोषः परस्य तु व्यर्थत्वमधिकं तत्र विरुद्धत्वा-
दिकञ्च शब्दाधिक्यमिति तन्न व्यर्थं हि विशेष्यं तत्र व्यभिचारादावर्त्त
विशेषणाव्यावृत्ते दोषापि व्याप्तिगौरवादिति वक्ष्यते तथार्थानुगत्या व्यर्थ-
त्वेऽपि विरुद्धत्वादिस्यैव उद्भावनाकुशलत्वम् आनन्तर्याद्विवेचने तदु-
द्भावनस्य शक्यत्वादिति हेतुदशोपन्यासे आधिक्यं प्रथमेन द्वितीयस्य
ज्ञातपर्यायतया दूषितत्वात् नच नीलधूमादिव्यादौ विशिष्टकारणस्य
अन्येन कृतं धूमवत्त्वादित्यनेन कृतमिति चेन्न तथानुपन्यासात् अन्यथा

नीलानन्वयापत्तेः। अपरे तु साध्यानवगतसहचारः साध्याभावसह-
चारी विरुद्धः अन्यथा पृथिव्यां नेयत्वे नेतरभेदानुमानं न विरुद्धं
स्यात् साध्याभावाव्याप्यत्वात् नच तत्साधारण्यं सपक्षासत्त्वात् नच
साध्यसहचाराज्ञानदशायां साधारण्यातिव्याप्तिः तदा तत्रापि विरुद्ध-
त्वादिति तन्न विपक्षगामित्वमात्रं दूषकमित्युक्तत्वात् अतएवाव्यभि-
चरितो व्यतिरेक्यनैकान्तिकएव नापि साध्याभावसाधकत्वं तत्प्रमा-
पकत्वं वा साध्याभावसम्बन्धबुद्धिं विना तदज्ञानात् नापि साध्यवदन्य
त्वव्याप्यत्वं व्याप्यत्वविशेषणे व्यर्थविशेषणत्वात् नापि स्वव्यापकाभाव
प्रतियोगिसाध्यकत्वं साध्याभावस्य हेतुव्यापकत्वप्रतीतौ हेतुसाध्या
भावसम्बन्धभानस्यावश्यकत्वात्। उच्यते। साध्यव्यापकाभावप्रतियोगि
त्वं विरुद्धत्वं नच प्रतियोगिनोरन्वये भासमान एव तदभावयो
र्व्याप्तिग्रहः भिन्नग्राहकसामग्रीकत्वात् अन्यथा व्यतिरेकिविलयापत्तेः
यद्वा वृत्तिमतः साध्यवदवृत्तित्वं साध्यवद्वृत्तित्वानधिकरणत्वं साध्या
समानाधिकरणधर्म्मत्वं साध्यवद्वृत्तित्वानधिकरणधर्म्मत्वं वा तत्त्वं
नच व्यतिरेक्यतिव्याप्तिः तत्र साध्याप्रसिद्ध्या तथाज्ञानविरहात् असा
धारणे च सङ्कर एव अनेनापि रूपेण तस्य दोषत्वात् नच साध्यव-
द्वृत्तित्वे सति वृत्तिमत्त्वज्ञानात् साध्याभाववद्गामित्वज्ञानमावश्यकं
तेन विना साध्यवदवृत्तित्वाज्ञानादिति वाच्यम् उपजीव्यत्वेन भिन्न
त्वात् उपजीव्यत्वेपि साध्यवति न वर्त्तत इति ज्ञानं न स्वतो दूषकमिति
चेन्न असहचारज्ञानस्य विरोधितया व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वात् व्यभि
चाराज्ञानविरोधित्वेन व्यभिचारज्ञानवत्। ननु विरुद्धस्य स्वार्थानु-
मानदोषत्वेपि परार्थानुमानेऽपार्थकत्वं अयोग्यताज्ञानेन निराका-
ङ्क्षत्वादिति चेन्न अयोग्यताज्ञानस्य विरुद्धत्वज्ञानोपजीवकत्वेन तस्यैव
दोषत्वात् बाधेऽप्येवं। सचायं विधिना साधने त्रिविधः साक्षात्साध्या
भावव्याप्यत्वात् साध्यव्यापकाभावव्याप्यत्वात् साध्यव्यापकविरुद्धोपल-
म्भात् यथा अधूमवानयं योग्यधूमवत्तया अनुपलभ्यमानत्वात् निरग्नि-

कत्वात् जलाशयत्वात् नच सर्व्वत्र साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भ इति न
त्रैविध्यम् एतदज्ञानेपि साध्याभाववद्व्यापकाभावव्यापकाभावव्याप्यत्वे
नापि ज्ञातस्य दोषत्वात् नच धूमवानयं तदभाववत्त्वादित्यधिकं स्व-
समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं हि व्यापकत्वं तथाभेदेऽपि
धूमवानयं धूमाभाववत्त्वयोरपलभ्यमानत्वात् सहत्वयानुपलभ्यमानत्वा-
दित्यनैकान्तिकमेव । निषेधसाधकेपि त्रिविधः प्रतियोग्युपलम्भात्
साध्यव्यापकाभावोपलम्भात् साध्यव्यापकविरुद्धोपलम्भात् यथा निरग्नि
कोऽयमग्निमत्वात् धूमाभावशून्यत्वात् धूमवत्त्वात् सर्व्वत्रायं त्रिविधा-
हारोपि यथा जलानुत्प्रभववह्निमानयं कटुकाम्लविपाकजधूमव-
त्त्वात् । अथच बाधाश्रयासिद्धस्वरूपासिद्धासाधारणसंकीर्णः कश्चित् ।
सत्प्रतिपक्षत्वं न समानबलबाधितसाध्यविपर्य्ययलिङ्गत्वं परस्पर
प्रतिबन्धेनोभयोरबोधकत्वात् अतएव न सपक्षासत्त्वाति व्यतिरेकिण्य
भावात् नोपि समानव्याप्तिपक्षधर्म्मतावत्त्वं विरोधेनैकत्र तद्भङ्ग
नियमात् नापि व्याप्तिपक्षधर्म्मतया ज्ञातत्वं विरोधि व्याप्तिपक्षधर्म्म
ताविशिष्टज्ञानयोरन्यतरभ्रमत्वनियमेन नित्यत्वव्यापकत्वावच्छेदादिवै-
शिष्ट्याप्रसिद्धाविशेषसिद्धसाध्यत्वात् । नच साध्यव्याप्यस्य पक्षधर्म्मता
पक्षधर्म्मस्य वा साध्यव्याप्यतारोप्येति वाच्यम् एकत्र तदुभयाभाव-
द्विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तद्वैशिष्ट्यस्यारोपासम्भवात् नाप्यनिर्द्धारित
विशेषेण बाधितसाध्यविपर्य्ययत्वम् उभयोरबोधकत्वात् विशेषस्य न
व्याप्तिभङ्गाभङ्गरूपः एकत्र तद्भङ्गनियमात् । उच्यते । साध्यविरोध्युप
स्थापनसमर्थसमानबलोपस्थित्या प्रतिरुद्धकार्य्यलिङ्गत्वं तत्त्वं बलञ्च
व्याप्तिपक्षधर्म्मते विरोधिबोधानुगमकत्वोपधिरूपसम्बन्धितया
ज्ञायमानेन प्रतिरुद्धकार्य्यत्वं वा तत्त्वं स्थापनाया व्याप्तिपक्षधर्म्मत्व
मुभयवादिसिद्धं वादिना तदभावानुमन्यासात् द्वितीयस्य तत्त्वकल्प-
नरासिद्धमिति प्रथमेन द्वितीयं बाधितमिति स्वार्थानुमानत्वाद्यं
दोषद्वयेऽपि तत्र एकदा निरन्तरयोर्विभिन्नयोर्व्याप्तिपक्षधर्म्मतया ज्ञातयोः

प्रतिपक्षत्वात् युगपदुपस्थितेः कारणवशेन स्वपरसाधारणत्वात्। अथ
वस्तुनोऽव्याप्यवृत्तित्वेन व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्ग एवावश्यक इति स एव
दोषः। न च तयोर्विरोधभङ्गेऽप्युपपत्तेर्न व्याप्त्यादिभङ्गनियम इति
वाच्यम् अविरोधिन्यनुमित्यविरोधः विरोधे तु व्याप्तिभङ्गनियमादिति
चेन्न प्रतिरुद्धत्वज्ञानानन्तरं व्याप्त्यादिभङ्गज्ञानमित्युपजीव्यत्वेन
व्यभिचारवदस्यापि दोषत्वात्। ननु साध्यतदभावयोरिव तद्व्याप्यत्वे-
नावधारितयोर्विरोधादेकत्र न निश्चयः किन्तु संशयः निश्चये वान्य
तरव्याप्तिसंशय इति व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेन्न उभयोरेकत्र निश्चया-
नन्तरमन्यतरव्याप्तिसंशयस्योपजीव्यत्वेनास्य भिन्नत्वात् दूषकता-
बीजं समबलविरोधिसामग्रीप्रतिबन्धेन निर्णयाजनकत्वं न तु व्याप्ति
पक्षधर्मताविरह एव सद्धेतावपि सत्प्रतिपक्षत्वात् एवञ्च व्याप्तिभङ्ग
ज्ञानद्वारा नास्य दूषकत्वं चक्षुरादेश्च नानुमानेन प्रतिरोधः तदुप-
स्थितावपि पाकदर्शनेन तस्याधिकबलत्वात्। नन्वेवं वादिवाक्यमात्रस्य
प्रतिरोधकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदः न च विरोधिवाक्यस्य न्यूनबलत्वे
तदयोगः समानबलत्वे प्रतिरोध एव अधिकबलत्वे नरशिरःशौ-
चानुमानवत्तेन बाध एवेति वाच्यम् अगृह्यमाणविशेषदशायां प्रति-
वादिवाक्येन सर्व्वानुमानप्रतिरोधापत्तेः अनुमानात् पूर्वं पश्चाद्वा
अनुमानान्तरेण तस्य न्यूनाधिकबलत्वानिरूपणात् निरूपणे वानुमान
वैयर्थ्यापत्तेः। मैवम्। विरोधिवाक्यमात्रस्य समबलत्वाभावात् उक्तं
हि व्याप्तिपक्षधर्म्मिते बलमिति प्रत्यक्षादेर्लिङ्गाभावेनैवानुमानप्रति-
रोधः कथायां तदुपन्यासानर्हत्वात्। यत्तु विरोधिव्याप्यद्वयस्या
साधारणत्वात् संशयजनकत्वं दूषकताबीजमिति तन्न एकैकं हि सत्
प्रतिपक्षो न तु विशिष्टं एकैकस्य च संशायकमनुमितिप्रामाण्यग्राहका
प्रसक्ति दूषकताबीजमित्यन्ये तन्न परस्परप्रतिबन्धेनानुमितेरेवानुत्-
पत्तेः। रत्नकोषकारस्तु सत्प्रतिपक्षाभ्यां प्रत्येकं स्वसाध्यानुमितिः
संशयरूपा जन्यते विरुद्धोभयज्ञानसामग्र्याः संशयजनकत्वात् संशय

द्वारा अस्य दूषकत्वं न च संशयरूपा नानुमितिः बाधस्येव विरोध्युप-
स्थितेरनुमितिसामग्रीविघटकत्वेनावधारणात् अन्यथा बाधेऽप्यनु-
मित्यापत्तेरिति वाच्यम् अधिकबलवत्तया बाधेन प्रतिबन्धात् तुल्यबला-
दनुमितिः स्यादेव सामग्रीसत्त्वात् साध्याभाववैशिष्ट्यस्य च तत्र प्रति-
बन्धकत्वं ननु तद्बोधकस्य चक्षुरादेः प्रत्येकं निर्णायकत्वेनावधारि-
तत्वात् कथं संशय इति चेन्न प्रत्येकाद्धि ज्ञानमुत्पद्यमानमर्थात् संशयो
न तु प्रत्येकं संशयजनकत्वमिति मेने तन्न साध्यतदभावयोर्विरोधेन
यथैकज्ञानस्यापरधीप्रतिबन्धकत्वं तथा साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्यापि
साध्यविरोधित्वात्तद्बुद्धेरपि साध्यधीप्रतिबन्धकत्वात् विरोधिज्ञान-
त्वस्य प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रत्वात् निवर्त्तेतु हेत्वाभासानां पञ्चत्वं
असाधारणानैकान्तिकानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां कोटिद्वयोपस्थापकतया संशयः
एवं विरुद्धस्य साध्यविपरीतज्ञानजनकपक्षधर्म्मोऽपि विरुद्धोऽन्यत्र विप-
रीतज्ञानसमर्थस्य बाधेऽन्यथोक्तविपरीतज्ञानं न तु हेत्वन्तरादेः नित्यो
घटः कार्यत्वादिति विरुद्धे बाधसङ्करेऽप्यदोषः अन्यत्र अनैकान्ति-
कादिवत्तुल्यज्ञानान्यथासिद्धत्वज्ञानं बाधे पक्षधर्म्मत्वेऽपि। व्याप्तिस्तु
प्रकरणसमे तु न व्याप्तिपक्षधर्म्मताबाधः एवं सत्प्रतिपक्षज्ञानं
व्याप्त्यादिबुद्धिसत्त्वात् नापि विपरीतबुद्धिः असाध्यविपरीतेनानिय-
मात् नापि संशयः प्रत्येकं कोटिद्वयानुपस्थापनात् किन्तु कथमत्र तत्त्व-
निर्णय इति जिज्ञासा एवं तथाच प्रकृतसाध्यहेतोः किं तत्त्वमिति
जिज्ञासाजनिका व्याप्तिपक्षधर्म्मतोपस्थितिः प्रकरणसमः तत्त्वानुप-
स्थिते प्रतिपक्षो हेत्वाभासाज्जिज्ञासा किन्तु निर्णय एव। अथ व्याप्तिरूपा
जिज्ञासा साच व्याप्तिहेतुसाधनतान्वयात् संशयवादेति कथं तेन विना
विरोधिसाधनज्ञानमात्रादिति चेन्न असति प्रतिपक्षे न जिज्ञासा
सति चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकरणसमस्यापि जिज्ञासाकारणत्वात्
अनैकान्तिकादित्याप्तिः तत्र हि संशयद्वारा साध्ये जिज्ञासा अत्र
तु हेतुसन्निधीनत्वमिति। ननु परामर्शव्यतिरेकाद्यनुत्पादात् कथं प्रति-

रोधः क्रमोत्पन्नयोरेकदासत्त्वादिति चेन्न स्थापनान्तरस्यपरहेतुव्याप्ति पक्षधर्म्मताज्ञानाभ्यासमयमव्याप्तिविशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाले पूर्व्वपरामर्शनाशात् नचोभयहेतुव्याप्तिपक्षधर्म्मताज्ञानानां परस्पराप्रतिबन्धात् परामर्शोत्पाद इति वाच्यं व्याप्त्यादिज्ञानचतुष्टययौगपद्याभावात् । यत्तु व्याप्तिद्वयसंस्कारोद्बोधकहेतुद्वयज्ञानयोः परस्परप्रतिबन्धात् नोभयव्याप्तिस्मृतिरिति दूषकताबीजं तन्न व्याप्तिस्मृतिं विना सत्प्रतिपक्षाभावात् तादृश्यां व्याप्त्युद्भावना चेति । मैवम् । हेतुद्वयसमुच्चालम्बनात् युगपदुभयव्याप्तिस्मृतावुभयपरामर्शरूपं ज्ञानमुत्पद्यते अत एव विरुद्धकार्य्यद्वयकारणानामपि कार्य्यमुत्पद्यते तादृशपरामर्शं च स्वार्थानुमाने प्रत्यक्षादितः परस्य तु वाक्योपन्यस्तन्यायेनोपस्थापित प्रकारात् । अत एव केवलान्वयिन्यपि सम्भवः घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राभिधेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि आत्मान्यत्वे सति घटमात्रवृत्त्यन्यधर्म्मत्वात् घटान्योन्याभाववत् पटरूपवच्च घटनिष्ठात्यन्ताभावोऽभिधेयत्वप्रतियोगिकः घटवृत्तिनित्याभाववत्वात् घटनिष्ठान्योन्याभाववदिति विशेषादर्शनदशायां नच पक्षैक्यमपि तन्त्रं विरोधस्यैव दूषकत्वेऽधिकस्य व्यर्थत्वात् ।

कश्चित्तु न व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहः प्रत्येकमननुगमात् । अथ प्रत्येकाभावाननुगतो व्याप्तिपक्षधर्म्मताविशिष्टाभावोऽसिद्धिः यद्यपि विशिष्टस्यान्यत्वे प्रत्येकाभावाव्याप्तिरपसिद्धान्तश्च अनन्यत्वे प्रत्येकाभाव एव स इत्यननुगम स्तथापि विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिको विशेष्याभावो विशेषणविशेष्यसम्बन्धाभावो वा विशिष्टाभावोऽनुगत इति चेन्न विशिष्टाभावाज्ञानेऽपि व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावज्ञाने उद्भावने चानुमितिप्रतिबन्धो वादिनिग्रहश्चेति तत्प्रत्येकाभावाव्याप्तिः अन्यथा तेषां हेत्वाभासान्तरतापत्तेः नच विशिष्टाभावधीद्वारा प्रत्येकाभावो दोषो ऽनुगतइति वाच्यं प्रत्येकाभावस्य स्वतएव दोषत्वसम्भवात् । वस्तुतो विशिष्टाभावो दोषएव न प्रत्येकस्य समर्थत्वे तेनैवान्यथासिद्धे

व्यर्थविशेषणत्वाच्च प्रत्येकाभावमज्ञात्वा न विशिष्टाभावज्ञानमित्युप-
जीव्यत्वाद्विशिष्टाभावानुद्भावनेऽपि प्रत्येकोद्भावने वादिनिग्रहः अतएव
व्याप्तिपक्षधर्म्मताविशिष्टज्ञानविषयाभावत्वं प्रत्येकाभावानुगतमसि-
द्धत्वं व्यभिचारादाववसिद्धत्वेऽप्युपजीव्यत्वेन प्राथम्यात्तदुद्भावने वादि-
निग्रहश्च स स्वतएव दूषकः तत्र व्याप्त्यसिद्ध्यर्थमुपाधौ तूद्भाविते
विप्रतिपद्यतेऽपि तस्य दुर्ग्रहत्वात् व्यभिचारेणैव तदुन्नयाच्च यदि
च व्यभिचारादिकमज्ञात्वाप्यसिद्धिबुद्धिः तथाप्युपधेयसङ्करेऽप्युपाधे-
रसङ्कर एवेति निरस्तं व्यर्थविशेषणत्वादेव एतेन व्याप्तिपक्षधर्म्मतान्य-
तराभावोऽसिद्धिरिति प्रत्युक्तम् अन्यतरत्वाज्ञानेऽपि प्रत्येकाभावस्य
दोषत्वात् व्यर्थविशेषणत्वाच्च । यत्तु व्याप्तिपक्षधर्म्मताप्रमितिविरह
आश्रयासिद्ध्याद्यनुगतोऽसिद्धिः तत्प्रमितिसत्त्वे तथानुमित्यापत्तेरिति
तदपि व्यर्थविशेषणत्वात् तदज्ञानेऽपि प्रत्येकज्ञानस्य दोषत्वाच्च निरस्तं
वस्तुतस्तु प्रकृतहेतुव्याप्तिपक्षधर्म्मतावैशिष्ट्यस्य तत्प्रमितेश्चाप्रसिद्ध्या
तदभावो ज्ञातुमुद्भावयितुञ्चाशक्यएव । यत्किञ्चिद्व्याप्तिपक्षधर्म्मता
विशिष्टप्रमितिविरहः सद्धेतुसाधारणः स्वप्रमितिविरहो यत्किञ्चित्
प्रमितिविरहो वा सद्धेतावपि सकलतत्प्रमितिविरहो दुर्निरूपः व्या-
प्त्याद्यभावादेव तद्ग्रहे स एव दोष उपजीव्यत्वात् यदि च प्रमिति
विरहः स्वरूपसन्नेव दोषः कारणाभावत्वात् तदा व्याप्त्यादिभ्रमा-
दनुमितिर्न स्यात् न स्याच्च हेत्वाभासता ज्ञानगर्भतल्लक्षणाभावात्
एतेन व्याप्तिप्रमितिपक्षधर्म्मताप्रमितिविरहान्यतरत्वमसिद्धिः अन्य-
तरत्वञ्च तदन्यान्यत्वं तेनोभयविरहेऽपि नाव्याप्तिरिति निरस्तं व्यर्थ
विशेषणत्वादेव । स्यादेतत् व्याप्तिपक्षधर्म्मताभ्यां निश्चयोऽसिद्धिः अत-
एवाव्याप्तेऽपक्षधर्म्मे च तदारोपरूपासिद्धिरित्यनुमितिः नतु व्याप्त
पक्षधर्म्मादपि तदनिश्चये नचैवं हेतोरप्याभासत्वं तदाभासस्यापि
हेतुत्वं स्यात् दशाविशेषदुष्टत्वात् सेयं स्वरूपसती दूषिका कारणा
भावत्वात् नच व्याप्त्यादिप्रत्येकनिश्चयाभावएव दूषक आवश्यकत्वा

दिति वाच्यं विशिष्टनिश्चयस्य हेतुत्वे तदभावस्य कार्य्यानुत्पादकत्वा-
दिति। नैवम्। एवं व्यभिचारादेरप्यैवान्तर्भावप्रसङ्गात् असिद्धेः
स्वरूपसतएव दोषत्वे व्याप्त्यर्थं व्यभिचाराद्यनुद्भावनात्। यदि च त-
स्मात् सिद्धिर्नोत्पद्यतइति तस्योपजीव्यत्वं तदाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानात्
सिद्धिर्नेति सत्त्व एवदोषः स्यात् असिद्धिज्ञानायत्तत्वोद्भाव्येति
स्वज्ञानार्थमुद्भावितासिद्धिनिर्व्वाहार्थमाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानमावश्यकं
कथकस्य हेतुतदाभासविवेकः सिद्धेः। तयोरपि हेतुत्वात् असिद्धौ तदा
भासत्वात् व्यभिचारादेः स्वतन्त्रैः सिद्धिलक्षणस्य च हेत्वाभासत्वा
भावात्। अथ गुरुणी आगमादेरपि व्याप्तिपक्षधर्म्मतासत्त्वे तदनिश्चये
ऽनुमित्यनुत्पादे हेत्वाभासप्रयोजकः स्वव्यभिचारादौ तथावधारणा-
दिव्यसिद्धित्वव्याघातादपि हेत्वाभासः तथैवं हेत्वाभासाधिक्यं तत्प्राप्त-
र्मौलो वा तेन रूपेण व्याप्त्यसिद्ध्यादेरेव संग्रहादिति चेन्न एवं स-
व्यभिचारादिरप्यसिद्धिः स्यादित्युक्तत्वात् उपजीवनाद्भेदे आश्रया
सिद्ध्यादिरपि पृथक् स्यात् सुषुप्त्यादावनुमित्यभावः कारणाभावात्
कार्य्यानुत्पादो हि न प्रतिबन्धकत्वात् किन्तु कारणाभावादपि
तथात्वेऽपि प्रतिबन्धकत्वे सत्यभावेन दाहानुत्पादः यथानुमित्यनुत्पादो
हेत्वाभासप्रयुक्तश्चेति चेत् तर्ह्यनुमितौ मनोयोगादेरपि न हेतुः
हेत्वाभासादेरनुमित्यनुत्पादे तद्व्यतिरेकेणानुमित्यनुत्पादाभावात् सिद्धे
रेव तद्धेतुत्वे परस्परकारणमेव हेतुः स्यात् अन्ये तु अनन्यतोपस्थित
प्रतिबन्धिव्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहसत्त्वयोरन्यतरत्वं हेत्वाभासत्वं
तथाविधस्वभावत्वे व्याप्तिविरोधी प्रतिबन्धिनो व्याप्तिपक्षधर्म्मता
विरहस्यासिद्धिः तन्निवृत्तौ च व्यभिचारविरहे। तथान्योरप्य-
सिद्धावन्तर्भावः व्याप्तिविरहनियतत्वेन व्याप्तयोः स्वातन्त्र्येणैव दूषक-
त्वात् अन्ये विशेषदर्शकत्वैवेति तन्न अन्यापि व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरह
स्यासिद्धिः वक्ष्यत इति तत्र योग्यतावान्यतरत्वस्य न लक्षणत्वं व्यर्थ
विशेषणत्वात् हेत्वाभासान्तरबहिर्भूतस्य व्याप्तिपक्षधर्म्मतानिश्चय

विरोधिनो रूपस्य विवक्षितत्वात् तथाश्रयासिद्ध्यादिकमेवेति ।
उच्यते आश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिः व्याप्यत्वासिद्धिः प्रत्येकमेव दोषः
प्रत्येकस्य ज्ञानादुद्भावनाच्चानुमितिप्रतिबन्धात् ननु विशिष्टाभावः
परामर्शविषयाभावो वा व्यर्थविशेषणत्वात् तस्य ज्ञानमुद्भावनं विना
ऽप्यनुमितिप्रतिबन्धात् अनुभवसिद्धे हि लक्षणं ननु लक्षणानुरोधे-
नानुभवकल्पना परामर्शविषयाभावत्वेनानुगतेन अयथार्थसिद्धत्वेन
संग्रहो मङ्गविंशा स्यात् इति न विभागविरोधो हेत्वाभासाधिक्यं
वा अतएव ये व्याप्तिविरहपक्षधर्मताविरहरूपाः तेऽकिञ्चिद्भेद
मध्यमध्यासते तदन्ये च यथायथं व्यभिचारादय इति सिद्धान्त
प्रवादोऽपि नचैवं साक्षात्प्रतिबन्धकत्वेन बाधप्रतिरोधयोर्व्याप्तिविरह
लिङ्गत्वेन सव्यभिचारविरुद्धयोरपि संग्रहे विभागव्याघातः स्वतन्त्रा-
भिप्रायस्य निवेदुमशक्यत्वात् अन्यथा शास्त्रे परिभाषितभेदापत्तेः
सव्यभिचारादेरप्येवं रूपसत्त्वेऽप्युपजीव्यत्वेन पृथक्त्वम् उपाधेयसङ्करे
ऽप्युपाधेरसङ्करात् । नन्वाश्रयाप्रसिद्ध्या कथमाश्रयासिद्धिरुद्भाव्या
न च अप्रसिद्धतया गवि शृङ्गनिषेधवत् व्योमकमलमिति साध्यं अत्र
शृङ्गनिषेधो न गवीत्युक्तत्वादिति चेत् व्योमकमलमिति निश्चितान्-
न्वयत्वेनापार्थकम् आश्रयविशेषणासिद्ध्या वाऽऽश्रयासिद्धिरसङ्कीर्णा ।
व्याप्तिविरहश्च व्यर्थविशेषणादौ तदुद्भावनेऽसिद्धिं दुष्परिहरतो
द्वितीयापत्तिरिति उपाधिस्तु न व्याप्तिविरहः वह्निव्यापकधूमाव्यापक
धर्मस्याप्रसिद्ध्या धूमे तद्विरहासिद्धेः किन्तु यावत्स्वव्यभिचारिव्यभि
चारि साध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं व्याप्तिः साध्यव्यापकसाध
नाव्यापकधर्मान्तरं न तद्विरहः अपि तु तन्नियमतः नचैवमुपजीव्य-
त्वेन उपाधिर्हेत्वाभासान्तरम् उपजीव्यत्वेऽपि स्वतोऽदूषकत्वेन तदर्थं पर
मुखवीक्षकत्वात् नहि साध्याव्यापकत्वमनुमितिविरोधि किन्तु व्यभि-
चारोन्नयनेन व्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षतया वा तदाह उपाधाववश्यं

व्यभिचारे उपाधेरेव व्यभिचारशङ्केति अप्रयोजकान्यथासिद्धेः सो-
पाधौ नासिद्धौ प्रतिकूलतर्कानुकूलतर्काभावावुपजीव्यत्वे सति स्वतो-
दूषकावपि न हेत्वाभासौ स्वरूपसतोरेव प्रतिबन्धकत्वादित्युक्तम् ।

बाधो न साध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगिसाध्यक-
त्वं वा पक्षे साध्याभावज्ञानमात्रस्य प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वा
ज्ञानेन बाधाभावादिति वक्ष्यते अतएव साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्व
मपि न असिद्धिसङ्कीर्णबाधाख्यातेश्च किन्तु साध्याभाववत्त्वप्रमाविषय
पक्षकत्वं प्रमितसाध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकारा
भावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वेति विवक्षितविवेकेन साध्याभावप्रमैव
दोषः सा च प्रमात्वेन ज्ञाता न स्वरूपसती हेत्वाभासत्वात् प्रमात्व
ज्ञानं विना अधिकबलत्वाभावेनादोषत्वात् अप्रमायामपि प्रमात्वज्ञाने
ऽनुमितिप्रतिबन्धाच्च । अथ साध्याभाववति पक्षे हेतोः सत्त्वज्ञाने
व्यभिचारः तदज्ञानेऽसिद्धिः संशयेऽप्यत्वाभावेन पक्षत्वाभावादा-
श्रयासिद्धिश्च तत्र पक्षभिन्ने व्यभिचारो दोषः व्यर्थविशेषणत्वात्
सर्व्वोपसंहारप्रवृत्तव्याप्तेः साध्याभाववति साधनमित्यवगमादेव भ-
ङ्गात् नचैवं सन्दिग्धसाध्यदृष्टान्ते सन्दिग्धानैकान्तिकत्वपक्षे व्यभिचार
संशयादनुमानमात्रोच्छेद इति पक्षे साध्यसंशयेऽनुमानाङ्गमिति व्या-
प्तस्य पक्षधर्म्मताज्ञानादनुमित्युत्पादेन संशयनिवृत्तेः अन्यथा विशेष
दर्शनस्य संशयविरोधिता भज्येत नच पक्षे साध्याभावं प्रतीत्य
व्यभिचारज्ञानमित्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक् पक्षे साध्याभावप्रतीतिरेव
हि साध्याभाववद्धेतोः सम्बन्धोल्लेखनीत्येकवित्तिवेद्यत्वेन नोपजीव्यत्वम्
अन्यथा बाधदशायां पक्षे हेतोरज्ञानादसिद्धिरेव न कोद्भावितव्यभि-
चारनिर्व्वाहाय बाधोद्भावनमावश्यकमित्युपजीव्यत्वं व्यभिचारोद्भा-
वने परं कथन्ताऽनावश्यकत्वात् तत्रैव वा तन्निर्व्वाह्यमेव दूषणं क्लृप्त
त्वात् वह्निरूपः हतकहत्युद्भावनादङ्गिरूपाद्युद्भावने लाघवमिति बाधः
पृथगिति कश्चित् तन्न पक्षे साध्याभावप्रमा स्वार्थानुमाने यदि न दोषः

तदा परं प्रत्यपि न स्यादविशेषादिति तदुद्भावनस्य दूरनिरस्तत्वात् । अथोपनीतकाञ्चनमयत्वविशिष्टवह्न्यनुमितिः सल्लिङ्गजन्यायाः आभासत्वं हेत्वाभासाधीनं न चानुमितेः पूर्व्वं तत्र व्यभिचारज्ञानं विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तदभावव्याप्यज्ञानाभावात् अतएव पक्षासिद्धिरपि न अतः काञ्चनमयवह्न्यभावव्याप्यज्ञानादनुमानाभासत्वं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाववदिति चेन्न वस्तुतो व्यभिचारस्यापि तत्र सत्त्वात् ज्ञानञ्च तस्य बाधस्येवानुमित्यनन्तरमेव किञ्च वह्नौ काञ्चनमयत्वस्यानुमिताविव भाने काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितिर्न स्यात् विशिष्टस्य पूर्व्वमज्ञानात् वह्नौ काञ्चनमयत्वांशेऽनुमितेराभासत्वं वह्नौ लिङ्गस्यासिद्धेः व्यभिचाराच्च नत्वनुमितिविषयाभावाधीनमप्रमात्वं किन्तु हेत्वाभासाधीनं यस्य हि ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभासः नच साध्याभावो ज्ञातः प्रतिबन्धक इति न स हेत्वाभासः । वस्तुतस्तु उपनीतस्यानुमितौ भाने मानाभावः प्रत्यभिज्ञादौ च प्रतीतिबलेनैव तत्कल्पनम् अन्यथा पूर्व्वोपस्थितसकलपदार्थभाने यथार्थानुमित्युच्छेदः । अपि चैवं परार्थानुमानेष्वुपनीतभाने बाधितोऽर्थ उपनीतोऽयं मम भात इत्युद्भावनादेव विजयेत वादी उद्देश्यानुमितेरप्रतिबन्धान्न तत्र बाधो दोष इति चेत् तुल्यं स्वार्थानुमानेपि अतएव यत्र सामान्यतोदृष्टानुमानमेवेतरबाधसहायं विशेषानुमापकं तत्र बाधकानामाभासत्वे तत्प्रयुक्तं सामान्यतोदृष्टस्याप्याभासत्वमिति बाधस्यासाङ्कर्य्यात् । नच यदि विशेषविप्रतिपत्तौ सामान्यस्य प्रतिज्ञा तदा अर्थान्तरं सामान्यविप्रतिपत्तौ तु नेतरच्च बाधकापेक्षेति बाधः स्वार्थानुमान एवेति बाधासङ्करः स्यादिति वाच्यम् अनुमित्यप्रतिबन्धेन तत्र बाधस्यादोषत्वात् । ननु पक्षे साध्याभावग्रहवत्साध्याभावव्याप्यग्रहोऽपि दूषकः विरोधित्वाविशेषात् तथाच साध्याभावसम्बन्धो व्यभिचारः साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यं बाधः साध्याभावव्याप्यञ्च वह्नित्वादिकमेवेति चेत् न पक्षे हि साध्याभावे ज्ञायमाने ज्ञाते वा यदि

साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यबुद्धिस्तदा व्यभिचार एव । अथ पक्षे साध्याभावबुद्धिं विनैव सा तर्हि हेतुसाध्याभावव्याप्ययोरनुमानविषययोः सत्प्रतिपक्षत्वम् । अथ तुल्यबलेन सत्प्रतिपक्षोऽधिकबलेन बाध इति चेन्न गमकतौपयिकरूपसाकल्यं हि बलं तच्च द्वयोः सत्त्वमिति कथं न सत्प्रतिपक्षत्वं गमकता बहिर्भूतञ्च न बलम् । अथ साध्याभावव्याप्यहेतोरनन्यथासिद्धत्वं बलं तदा ततः साधनवति पक्षे साध्याभावानुमितावनैकान्तिकत्वमेव पक्षे साध्याभावग्रहवदिति यदुक्तं तदप्यसिद्धं तस्य दोषत्वानभ्युपगमात् अन्यथा हेत्वाभासान्तरतापत्तिः । अथ हेतुतः साध्यसिद्धिसम्भावनायां व्यभिचारासिद्धिः बाधेन हेतोरसाधकत्वे सिद्धे व्यभिचारसिद्धिरित्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक् अन्यथा हेतोरसाधकत्वे सिद्धे साध्यसिद्धिसम्भावनाविरहाद्व्यभिचारबुद्धिः तस्याञ्च सत्यां हेतोरसाधकत्वधीरित्यन्योन्याश्रय इति चेन्न साध्यसिद्धुन्मुखहेतुज्ञानस्य प्रमितसाध्याभावसहचरितहेतुविषयत्वेन व्यभिचारज्ञानतया दूषकत्वात् तथापि व्यभिचारे साध्याभावप्रमा तन्त्रं तां विना तदभावादिति सैव दोष इति चेत् सत्यं किन्तु साध्याभावप्रमाव्यभिचारज्ञानत्वेन दूषिका क्लृप्तत्वात् न स्वतन्त्रा अतएव पक्षे साध्याभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं न तु साध्याभावसमानाधिकरणसाधनज्ञानत्वेनेति प्रत्युक्तं तस्य लघुत्वेऽप्यक्लृप्तत्वात् । अप्रत्यक्षादौ प्रमाभावं प्रति स्वातन्त्र्येण बाधे दोषत्वेन क्लृप्तत्वादनुमितावपि स एव दोष इति चेन्न अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्पनात् । उच्यते । पक्षे साध्याभावनिश्चयः साध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयात् ज्ञानसाक्षादर्थनिश्चये प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यं अप्रमात्वेन ज्ञातादर्थनिश्चयप्रसङ्गश्च तथा चोपजीव्यत्वेनाधिकबलत्वेन वा पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चये सव्यभिचारो नान्यथा उभयथापि साध्याभावनिश्चयाधीनव्यभिचारज्ञानात् पूर्वं ज्ञातं साध्याभावज्ञानप्रमात्वमेव दोष उपजीव्यत्वात् । यदि च पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयो नानुमितिविरोधी

तदा व्याप्तिपक्षधर्म्मतया हेतुज्ञानं विशेषदर्शनत्वेन पक्षे साध्याभाव ज्ञानं परिभूय साध्यं साधयेदेव पर्व्वते धूम इव वह्निं नच साध्याभाव बुद्धिरेवाग्रहस्याप्रामाण्यविशेषा सत्प्रतिपक्षवत् प्रतिबन्धिकेति वाच्यं रजते न इदं रजतमिति ज्ञानेऽपि विशेषदर्शनेन रजतत्वस्य शङ्खे पीतत्वज्ञाने शुक्लत्वस्य चानुमानात् वादिवाक्येन पक्षे साध्याभावज्ञानादनुमानोच्छेदप्रसङ्गाच्च। अथ पक्षे साध्याभावप्रमैव साध्याभावहेतुविषया व्यभिचारज्ञानत्वेन दोषो न तु तस्याः प्रमात्वज्ञानमपीति चेत् तर्हि प्रमायाः अप्रमात्वज्ञाने भ्रान्त्यानुमितिर्न स्यात् न स्याच्च पक्षे साध्याभावज्ञानप्रमात्वभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धः। ननूपजीव्यत्वेऽप्यत्र साध्याभावप्रमेति ज्ञानं न स्वतो दूषणं कृतत्वात् पक्षे साध्याभावनिश्चयं कुर्व्वत् व्यभिचारज्ञानद्वारेति चेन्न अत्र साध्याभावप्रमेति ज्ञानाद्विधंसतः साध्यज्ञानानुदयात् तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् शब्दादौ तथा दर्शनात् साध्याभावप्रमाविषयवृत्तित्वस्य हेतुवृत्तित्वादसाधकत्वेन साध्याभावप्रमाया हेत्वाभासत्वं साधारण्येऽपि ज्ञायमानं सत् यदनुमितिं प्रतिबध्नाति तस्यैव हेत्वाभासत्वं नच साध्याभावप्रमा नेति निश्चयदशायां पक्षे साध्याभावहेतुज्ञानाद्व्यभिचार इति वाच्यं प्रमात्वज्ञानस्य साध्याभावनिश्चयहेतुत्वेन तद्दशायां तदभावात्। पक्षधर्म्मतावच्छेन प्रसिद्धं बाधान्न सिध्यतीति बाधः पृथक्। प्रसिद्धाभाववति पक्षे व्यभिचारान्न तत्सिद्धिरिति चेत् तर्ह्यसत्प्रसिद्धाभाववति स पक्षे व्यभिचारात् तमपि न साधयेत् तदज्ञानात्साधनेऽनुमितिरप्रमा स्यात्। अथ पक्षवृत्तेरन्यस्य धूमादिः सपक्षे तर्हि गोत्वपृथिवीत्व द्रव्यत्वादेरप्रसिद्धसाध्यानुमानं न स्यात् साध्यादिप्रत्येकव्यभिचारात् यदि च साध्यतावच्छेदकाश्वत्वादिसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाववति न गोत्वादिकमिति न व्यभिचारः तर्हि धूमेऽप्येवं व्यभिचाराभावात् साध्यतावच्छेदकेन प्रकारेणाप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि साध्यं धूमगोत्वादिकं साधयेत् यदि बाधादेरथ इति वयम्। साध्याभावव-

न्मानसपक्षचारेण व्यभिचारः साध्यप्रागभावध्वंसवद्वृत्तित्वेन व्यभि-
चारितया पृथिवीत्वादिना गन्धादेः द्रव्यत्वादिना गुणस्यानुमानभङ्ग-
प्रसङ्गात् किन्तु साध्यात्यन्ताभाववद्गामित्वम् एवञ्च स प्राग-
भावप्रध्वंसावच्छिन्नतदाश्रये तत्प्रतियोगिसाधने पक्षे व्यभिचारोनेति
बाधोद्भावनम् यथावच्छेदे सिद्धसाधनम् अवच्छेदके हेत्वसिद्धिः
विशिष्टस्य नान्यदिति चेत् तर्हि प्रागभावप्रध्वंसप्रतियोगिनोरैकवृत्ति
त्वैकसमयतापि स्यात्। अथ यत्समयावच्छेदेन तत्र प्रागभावः प्रध्वं-
सो वा न तत्समयावच्छेदेन प्रतियोगीति चेत् तर्हि तदवच्छेदेन प्रति-
योगिसाधने न सिद्धसाधनं किन्तु बाधएव अन्यथा भावात्यन्ताभावयो
रप्यव्याप्यवृत्तित्वभङ्गः एकवृत्तित्वात् अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिहापि
तत्र देशभेदोऽवच्छेदकोऽत्र तु समयभेद इति। असिद्धेरपि बाध
एवोपजीव्यः नचैवमुपजीव्यत्वाद्बाधवत् सिद्धसाधनस्यापि पृथक् उप-
जीव्यत्वेपि सतोऽदूषकत्वात् नहि साध्यज्ञानं तद्बुद्धिविरोधि धारा-
वाहिकज्ञानोदयात् नाप्यनुमितिविरोधि अनुमित्सया प्रत्यक्षसिद्धे-
प्यनुमानदर्शनात् तदुक्तं प्रत्यक्षदृष्टमप्यनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसि-
का इति। श्रवणानन्तरं मननदर्शनाच्च तस्मात् सिद्धिमात्रार्थिनः
सिद्धौ न तदिच्छा सिद्धिविशेषार्थिनः सास्तीति तस्यानुमितिरेव
एवञ्च सिषाधयिषितपक्षविघटनद्वारा सिद्धसाधनं दूषणं न स्वतः
अन्यभावधीरपि न भावधीप्रतिबन्धिका नेदं रजतमिति भ्रमानन्तरं
रजतनिश्चयात् नचाभावप्रमा तथा अपीतः शङ्खइति प्रमापयतएव
पीतोऽयमिति भ्रमदर्शनादिति चेन्न विरोधिज्ञानं हि प्रतिबन्धकं
प्रत्यक्षभ्रमस्य च प्रत्यक्षप्रमा विरोधिनी सा शङ्खादौ नास्त्येव अनु-
मितौ त्वभावप्रमामात्रमेव विरोधीति कथमभावप्रमायां भावानु-
मितिरिति। स चायं दशविधः धर्म्मिग्राहकमानबाधितं घटोऽव्या-
पकः सत्त्वादिति प्रत्यक्षेण परमाणवः सावयवा मूर्त्तत्वादित्यनुमानेन
मेरुः पाषाणमयः पर्व्वतत्वादिति सुवर्णमयत्वबोधकागमेन साध्यप्रति-

योग्यग्राहकबाधितं वह्निरनुष्णः कृतकत्वादिति प्रत्यक्षेण शब्दोऽश्रावणो गुणत्वादित्यनुमानेन गवयत्वं गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तं जातित्वादित्युपमानेन साध्यग्राहकबाधितं नरशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वादित्यागमेन हेतुग्राहकबाधितं जलानिलानुष्णौ पृथिवीतो विपरीतस्पर्शत्वात् तेजोवदिति प्रत्यक्षेण मनो विभुज्ञानसमवायाधारत्वादित्यनुमानेन राजसूयं ब्राह्मणकर्तृकं स्वर्गसाधनत्वादग्निष्टोमवदिति राजसूयकर्तृत्वबोधकागमेनेति। अथ हेत्वाभासानामसाधकतासाधकत्वेन सद्धेतुमध्यं आद्यादीनां स्वासाधकतासाधारण्येन परासाधकतासाधकतया व्याघातकत्वादसद्धेतुत्वम् अथ विरुद्धत्वादिज्ञानादेव स्वानुमितेरिव परानुमितेः प्रतिबन्धे किमसाधकतानुमानेन यदर्थमपि वादुक्तदूषणावगमः स निग्रहीत इति समयबन्धेन कथाप्रवृत्तौ दूषणमात्रमुद्भाव्यमन्यथार्थान्तरत्वादिति चेन्न द्वयं ह्युद्देश्यं परानुमितिप्रतिबन्धः स्थापनाया असाधकता साधनत्वस्य तत्राद्यं दूषणमात्रज्ञानादेव द्वितीयन्तु अधिकृत्वज्ञापनात् प्रतिबन्धकत्ववदनेनापि रूपेण दूषकत्वसम्भव इत्यभिप्रायेण वा साधकतासाधनं नन्वेवं पञ्चावयवापेक्षा स्यात् अन्यथा न्यूनतापत्तिरिति चेन्न दूषणस्यासाधकताव्याप्यत्वमङ्गीकृत्य कथेति पक्षधर्मतया एवोद्भाव्यत्वात् अन्यथा अधिकतापत्तेः नन्वेवं कृतकत्वेनानित्यत्वानुमाने व्याप्तिर्नाभिधेया उभयसिद्धत्वादिति चेन्न कथादशासमयविषयतया दूषणेऽसाधकताव्याप्यत्वस्थितेरावश्यकत्वात् अन्यथा कथकत्वविरोधात् नन्वेवं कृतकत्वे तद्व्याप्तिनङ्गीकर्त्रापि कथासम्भवात् यस्तु कथारम्भेऽसाधकत्वव्याप्तिं नाङ्गीकरोति तं प्रति तद्दूषणत्वं प्रसाध्य पञ्चावयवप्रयोगः कर्त्तव्य एव यत्तु दूषणे पक्षधर्मतामात्रमुद्भाव्यं तत्र यत्र वादिनोक्तया समयोऽन्यत्र तु पञ्चावयवप्रयोग एवेति तन्न कथासम्प्रदायविरोधात्। अथासाधकत्वं न पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वं तेनापि सत्त्वेनाज्ञानदशायां पक्षे साध्यप्रमाजननात् कदाचिदजनकत्वं

सद्धेतावपि सन्देहकाले साध्यविशिष्टपक्षधर्म्मिज्ञानाजनकत्वं तत् नहि दूषकत्वज्ञानदशायां पक्षे भ्रमरूपाप्यनुमितिः साध्यविशिष्टपक्ष ज्ञानञ्च हेतुत्वेन ज्ञानदशायां प्रसिद्धमिति चेन्न सद्धेतावसत्प्रति-पक्षदशायामपि पूर्व्वकाले साध्यविशिष्टपक्षज्ञानाजनकत्वमस्तीत्य-साधकताप्रसङ्गात्। अथ पक्षे साध्यभ्रमजनकत्वं तत् बाधविरुद्धयो-रपि तत्वाज्ञानदशायां भ्रमजनकत्वादिति चेन्न सद्धेतौ सत्प्रतिपक्षेऽ साधारणे च तत्वेन ज्ञानदशायां साध्यभ्रमजनकत्वात् स्वज्ञाने साध्य प्रमाजनकत्वात् नापि व्याप्तिपक्षधर्म्मतान्यतरराहित्यं सत्प्रतिपक्षा साधारणसद्धेत्वोरभावात् दशाविशेषे तस्य सद्दोषत्वात् साध्यप्रसिद्धौ प्रकृतसाध्यव्याप्त्यप्रसिद्धेश्च नाप्यनैकान्तिकाद्यन्यतमत्वं यत्किञ्चिदनै-कान्तिकत्वस्यासिद्ध्यादेः प्रकृतसाध्यानैकान्तिकत्वस्याप्रसिद्धत्वेन केवला न्वयिसाधनेऽप्रसिद्धेः सङ्करः सिद्धसाधनात् साध्याविशेषश्च। यत्तु एतत्कालीन एतत्पक्षीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकैतत्साध्यप्रमाकरणत्वा-भावः तत्तत्काले तत्तत्पक्षविषयसाध्यत्वाभिमतानित्यत्वादिभ्रमजनक त्वाभावो वाऽसाधकत्वं नच प्रतियोग्यप्रसिद्धिः एतत्कालीनैतत्पक्षी-यत्वतत्तत्कालतत्तत्पक्षविषयत्वयोर्व्यधिकरणयोरेव प्रतियोगिताव-च्छेदकत्वादिति तन्न सद्धेतोः सत्प्रतिपक्षाज्ञानदशायामपि तादृश प्रमायामकरणभावेनासाधकतापत्तेः। नापि तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य प्रमात्वं तत् विरुद्धादौ परामर्शाभावात् सद्धेतौ सत्प्रतिपक्षेऽसाधा-रणे च तत्प्रमात्वाच्च नाप्यनुमितिहेतुभूताभावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वं सद्धेतावपि कदाचित् व्यभिचारित्वसत्प्रतिपक्षत्वज्ञानस्यानुमिति प्रति बन्धकत्वात्। अथानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयत्वमसाधकत्वं सद्धेतौ व्यभिचारादिभ्रमः प्रतिबन्धकः अनुमितिप्रतिबन्धकत्वञ्च व्यभिचारादि प्रमायास्तृतीयलिङ्गपरामर्शविघटनद्वारा तुल्यबलतया विषयतया चेति चेन्न सत्प्रतिपक्षयोर्विरुद्धयोर्व्वा स्वतुल्यबलत्वाभावेन तद्भ्रमस्य प्रतिबन्धकत्वात् नच तुल्यबलतया ज्ञायमानेन बोधितसाध्यविपर्य्य-

यत्त्वज्ञानं प्रतिबन्धकं तच्च प्रमैवेति वाच्यं तुल्यबलताज्ञानमेव प्रति
बन्धकं नतु ज्ञायमानत्वज्ञानं गौरवादसिद्धेः । नच सत्प्रतिपक्षेऽन्यतर-
राङ्गवैकल्यप्रमैव प्रतिबन्धिकेति वाच्यं अन्यतरत्वं तदतद्वृत्ति नच तद-
तद्वृत्तिसामानाधिकरण्येन ज्ञायमानस्य दोषत्वं धर्म्मिनाशस्य व्यभि-
चारज्ञानादनुमित्युच्छेदापत्तेः अन्यतराङ्गवैकल्यज्ञानोपजीव्यस्य तुल्य
बलत्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वाच्च अन्यथा व्याप्यत्वासिद्ध्यन्तर्भावापत्तेः ।
अथानैकान्तिकादिज्ञानस्य तत्तदनुमितिप्रतिबन्धकत्वमसाधकत्वं तथा
हीदमनैकान्तिकादिज्ञानमेतत्कालीनैतत्साध्यवत्त्वयैव तत्पक्षस्यैव तत्-
पक्षकानुमितिप्रतिबन्धकम् एतदनैकान्तिकज्ञानत्वात् एतदन्यतमज्ञान-
वदिति चेन्न एतत्साध्यवत्त्वेनैतत्पक्षकत्वानुमितेः वादाविच्छिङ्गमात्
प्रसिद्धाप्यैतत्कालीनैतत्पक्षस्य तादृशानुमित्यप्रसिद्धेः नापि समी
चीनसाध्यविशिष्टपक्षप्रत्ययाजनकत्वं बाधविरुद्धासिद्धिषु साध्यानधि-
करणपक्षे सत्यसाध्यप्रतीत्यप्रसिद्धेः वह्निमति बाष्पे धूमभ्रमात् वह्न्य-
नुमितेः सत्यत्वाच्च नचाप्यत्र वह्नित्वम् भासते मानाभावात् तद्वह्नेः
प्रत्यभिज्ञानात् एतद्व्यक्तिके तदसम्भवाच्च नच सानुमितिर्लिङ्गविषय-
त्वेन भ्रमः अनुमितौ लिङ्गभागे मानाभावात् किञ्च भावाभावो-
भयमपि प्रमेयमिति सत्यनुमितौ भावत्वाभावत्ववति प्रमेयत्वभाने
एकत्र तयोरभावादसत्यानुमितिः स्यात् नचान्यतरत्वं सिद्धं तद्यामि
मतिद्वयेऽप्यनुमितौ व्यर्थविशेषणत्वाच्च । अथ साध्यव्याप्यत्वमेव तत्त्व
त्वं तत्र च बाधा नास्तीति चेत् तर्हि कूटलिङ्गादनुमितौ वह्नि
व्याप्यवत्त्वमेव तत्त्वं वह्निव्याप्यश्च किञ्चिन्नास्त्येव । अथ कूटलिङ्गे
वह्निव्याप्याभेदः प्रतीयते तथा वह्नेः कूटलिङ्गव्यापकाभेदोऽपि अन्यथा
कूटस्येव वह्निव्याप्यत्वाप्रतीतेः एवञ्च कूटलिङ्गव्यापको वह्नित्वेन
भासतइति वह्न्यनुमितिरसत्येति चेन्न वह्निव्याप्यालोके धूमारोपात्
वह्न्यनुमिति स्वनाविद्धिभेदेऽसत्यत्वाभावापत्तेः आलोकव्यापके धूम

व्यापकाभेदात् । अथ लिङ्गमनुमितिविषयो नियमतः पक्षधर्मता-ज्ञानविषयत्वात् व्याप्तिज्ञानविषयत्वात् नियमेनानुमितिहेतुविशेषणा-धीविषयत्वाच्च पर्व्वतवह्न्याद्यवच्च किञ्चैकविशेषणावच्छेदेन ज्ञाते विशेष-णान्तरधीसामग्री तत्रैव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति धूमविशिष्टपर्व्वतवह्नि-वैशिष्ट्यानुमितिरिति । नन्वनुमितौ व्यापकत्वभानेऽनुमित्यविच्छेदः नच फलीभूतज्ञानन्यूनविषयस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुत्वं गौरवात् विषयान्तरसञ्चारात् नानुमितिरित्यपि न परामर्शस्य चरमकारण-त्वात् प्रत्यक्षादिसामग्रीतो बलवत्त्वाच्चेति चेन्न सिद्धसाधनेन विच्छे-दात् यद्यप्येवं लिङ्गज्ञाने प्रमात्वेऽपि साध्यप्रमात्वात् कथं तदसाधकं तथाप्युक्तमसाधकत्वमस्त्वेवेति चेत् अस्तु तावदेवं तथापि दैवात्तत्र धूमसत्त्वे कथं तदंशेऽप्यसत्यता अतएव आर्द्रेन्धनप्रभवो वह्निर्धूम-व्यापको नान्यः नच वह्नित्वेन व्यापकत्वादन्योऽपि तथा तेन विनापि धूमसत्त्वात् एवं वाष्पे धूमभ्रमात् धूमव्यापको वह्निर्भासते सच तत्र नास्त्येवेति न सानुमितिः सत्येति निरस्तं दैवाद्धूमसत्त्वे सत्यत्वात् । उच्यते । स्वज्ञानदशायां पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वमसाधकत्वं तथाहि विरुद्धत्वादिज्ञानदशावर्त्तीदं पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकं विरुद्धादित्वात् पक्षविशेषणमहिम्ना तत्तद्दशायां पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वं सिद्धप्रति-बाधितेऽपि लिङ्गत्वभ्रमात् पक्षे साध्यप्रत्ययजनकत्वमिति न प्रति-योग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिः यद्वा अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक-रूपवत्त्वमसाधकत्वं तथाहीदानीमिदमनुमितिप्रतिबन्धकत्वावच्छेदक-रूपवदनैकान्तिकादित्वात् ज्ञानवत् अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकञ्च रूपं ज्ञाने विषयतयानैकान्तिकादित्वमेव नच साध्यविशेषः उपाधि-विशेषस्यानुमेयत्वात् तोयत्वेन पिपासोपशमनसमर्थतावच्छेदकरूप-वत्त्वानुमानवत् । अन्ये त्वनैकान्तिकबाधितविरुद्धेष्वव्याप्यत्वं व्याप्य-त्वासिद्धेऽनैकान्तिकत्वं स्वरूपासिद्धसत्प्रतिपक्षासाधारणेषु दशा-

विशेषेऽनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वमसाधकत्वं नचैवमनैकान्तिको ऽसाधक इति सत्प्रयोगानुपपत्तिः तत्राव्याप्यत्वस्यासाधकशब्दार्थत्वात् असाधकतानुगमेऽपि च हेत्वाभासत्वमननुगतमेव यस्य ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तस्य हेत्वाभासत्वादिति ।

श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते

तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डोबाधान्तः ।

अनुमानचिन्तामणिदीधितिः

श्रीरघुनाथशिरोमणिभट्टाचार्य्य विरचिता

गवर्णमेण्टसंस्थापितसंस्कृतपाठशालाध्यक्ष श्रीयुत बाबु रसमय दत्त

महोदयानामनुज्ञया

श्रीमदनमोहनतर्कालङ्कारैः संस्कृता

संस्कृतयन्त्रे मुद्रिता

कलिकाता

संवत् १९०५ ।

अनुमानदीधितिः

ओं नमः सर्व्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते ।
अखण्डानन्दबोधाय पूर्णाय परमात्मने ॥
अध्ययनभावनाभ्यां सारं निर्णीय निखिलतन्त्राणाम् ।
दीधितिमधिचिन्तामणि तनुते तार्किकशिरोमणिः श्रीमान् ॥
परगुरुनयान्निवर्त्तमाना मननास्वादरसा विशुद्धबोधैः ।
रघुनाथकवेरपेतदोषा कृतिरेषा विदुषां तनोतु मोदम् ॥
न्यायमधीते सर्व्वस्तनुते कुतुकान्निबन्धमप्यत्र ।
अस्य तु किमपि रहस्यं केचन विज्ञातुमीशते सुधियः ॥
मान्यान् प्रणम्य विहिताञ्जलिरेष भूयो
भूयोविधाय विनयं विनिवेदयामि ।
दूष्यं वचो मम परं निपुणं विभाव्य
भावावबोधविहितेन दुनोति दोषः ॥

पूर्व्वापरग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तये शिष्यावधानाय च सङ्गतिं प्रदर्शयन्ननुमाननिरूपणं प्रतिजानीते प्रत्यक्षेत्यादि अथोपजीव्योपजीवकभावः फलतः स्वरूपतश्च प्रत्यक्षफलस्यानुमित्यनुव्यवसायादेरनुमित्युपजीवकत्वेऽपि न सर्व्वा प्रत्यक्षमितिस्तथा अनुमितयस्तु सर्वाः साक्षात्परम्परया वा व्याप्त्यादिप्रत्यक्षोपजीविकाः पुरस्कृतश्चानुपजीवकतोत्कर्षः । यद्यपि सकलमेव प्रत्यक्षफलमुपजीवत्यदृष्टजननीं समवनत्कर्त्तृत्वतादिपरिच्छेदिकामनुमितिम् ईश्वरप्रत्यक्षन्तु न

फलं तथापि दृष्टद्वारकमिष्टं तथात्वमादरणीयमितरस्याविनिगम्य-
त्वात् सर्वत्रानुमितिकरणमिन्द्रियापेक्षोत्पत्तिकम् अनुमितिं भावयतो
ऽपीश्वरज्ञानस्य तत्कारणतानिर्वाहकप्रत्यासत्तिविरहेणाकरणत्वात् सर्वं
पुनरिन्द्रियं नानुमानाधीनजन्म मनःश्रवणयोरजन्यत्वात् दृष्टद्वारा
वा तथात्वमादरणीयं नचोत्पत्तिमदपीन्द्रियं दृष्टद्वारकमनुमानमपे-
क्षते। यथोपजीव्यं निरूप्यैवोपजीवकं निरूप्यतइति न नियमः
क्वचित्कार्य्यं निरूप्यापि कारणनिरूपणादिति चेत् जिज्ञासितो न हि
सङ्गतिरनन्तराभिधानव्यक्ता आनन्तर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासा
जनकज्ञानविषयोह्यर्थः सङ्गतिर्ज्ञायते च कार्य्ये कारणे वा ज्ञाते
कारणत्वस्य कार्य्यत्वस्य वा ज्ञानात् किमस्य कारणं कार्य्यं वेति जिज्ञासा
अतस्तयोर्द्वयोरपि सङ्गतित्वमित्युपजीवकतायास्तुल्यत्वेऽपि न
क्षतिरिति मन्तव्यम्। लाघवायानैवोपमानस्य सङ्गतिं दर्शयति नञ्
वादीति सुप्रसिद्धतया निरसनीयाल्पवादिविप्रतिपत्तिकत्वेन सुप्रति-
पन्नतया चानुमानस्य व्युत्पित्सोः प्रथमं जिज्ञासा नोपमानेऽप्रसिद्ध-
त्वात् निरसनीयनञ्वादिविप्रतिपत्तिकत्वेनातिदुरूहत्वाच्च औत्सर्गिकीं
रीतिमनुरुध्य चेदं तेन प्रथमं कस्यचिद्दुरूहे जिज्ञासोदयेऽपि न
क्षतिस्तथा चावसरसङ्गत्योपमाननिरूपणमिति भावः। यथा चावस-
रस्य सङ्गतित्वं तथा व्यक्तमाकरे। शब्दान्तरसमयग्राहकं सप्रवृत्ति
निमित्तकत्वबोधकं सामान्यतोदृष्टमन्ततोऽदृष्टजनकप्रवृत्त्यौपयिक-
ज्ञानमानमपेक्षते निखिलमेवोपमानमितीदृशाप्युपजीवकत्वमेव सङ्गति
रित्यपि केचित् सम्भवति चेह निरूपणयोरपि कार्य्यकारणभावः
अथ तत्पूर्वकमित्यादिसूत्रे प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमाननिरूपणात्तच्छब्देन
व्याप्त्यादि प्रत्यक्षपरामर्शात् अथापि सहचारप्रत्यक्षजन्यत्वादिना
तन्निरूपणात् तस्य च प्रत्यक्षनिरूपणाधीनत्वात् एवमनुमानभिन्नत्वे-
नोपमाननिरूपणमप्यनुमाननिरूपणापेक्षमिति सङ्क्षेपः।

तत्र लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिभिरनुमाने निरूपणीये करणस्य

क्रियाभेदभिन्नमूर्त्तिकतया क्रियालक्षणपूर्व्वकं तल्लक्षणमाह व्याप्ती-
त्यादिना अत्र व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्म्मत्वसामानाधिकरण्यावगाहि-
ज्ञानजन्यत्वमर्थः कर्म्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदकद्वय
सामानाधिकरण्यवचनत्वात् ज्ञानपदोपसन्धानेन च बाधिताबाधित
साधारणज्ञानलाभात् न भ्रान्तानुमित्यव्याप्तिरित्याकूतञ्च परा-
मर्शेण नियमतो व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसामानाधिकरण्यग्रहे मानाभा-
वात् गौरवेण तद्विषयत्वेनाहेतुत्वात् सम्बन्धसम्बन्धाग्रहेऽपि विशिष्ट
ज्ञानत्वस्योपपादितत्वात् भ्रमस्थले तादृशसामानाधिकरण्याप्रसि-
द्ध्या तज्ज्ञानस्याभावात् असत्ख्यातिनिरासात् अवान्तरवाक्यार्था
योग्यत्वनिर्णये महावाक्यार्थज्ञानानुदयात् विशेषे शक्यसम्बन्धाभाव
निश्चयदशायां शक्यविशेषजन्यमिदं स्मार्त्तकमिति शाब्दबुद्धेश्चापि
दुरुपपादत्वात्। नचात्र प्रमाप्रस्तावात् प्रमैव लक्ष्या यदि च सल्लि-
ङ्गपरामर्शादपि भ्रान्तानुमितिस्तदा चरमज्ञानपदं प्रमापरमिति
वाच्यम् अव्याप्यपक्षधर्म्मयोस्तत्त्वावगाहिना परामर्शेण जनितायां
वस्तुतः साध्यवत्पक्षावगाहितया प्रमायामव्याप्तेर्लिङ्गोपहितलैङ्गिक
भाननिरासेनांशिकभ्रमत्वस्याप्ययोगात् ईश्वरतादृशज्ञानजन्यत्वस्य
चातिप्रसञ्जकत्वात् अतएव व्याप्तिविशिष्टे पक्षधर्म्मता तज्ज्ञानं वेत्या-
दिकमपास्तम्। व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षधर्म्मस्येति द्वन्द्वाश्रयणाद्व्याप्ति
विशिष्टत्वपक्षधर्म्मत्वावगाहिज्ञानजन्यत्वं लभ्यते पदार्थयोरभेदेऽपि
पदार्थतावच्छेदकभेदेनैव प्रमाणप्रमेयेत्यादिसूत्रे अन्यत्र च द्वन्द्वस्य
दर्शनात् पदार्थद्वयाभेदबोधकाच्च कर्मधारयाद्भेदाभेदोदासीनपदार्थ
द्वयबोधजनकत्वेनैव द्वन्द्वस्य भेदात् विशिष्टपदस्य धर्म्मपरतया वा
व्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षधर्म्मतयोर्लाभात्। नचैवमालोकोवह्निव्याप्योधूम-
वान् पर्वत इतिज्ञानजन्येऽतिप्रसक्तिः एकत्र तदुभयावगाहित्वस्योक्त
त्वादिति केचित्तदप्यसत् एवमपि धूमोवह्निव्याप्यो द्रव्यम्पर्व्वतश्चेति
इतिज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्गात् एकरूपेण तदुभयावगाहित्वस्योक्तौ। च

मीमांसकमतानुप्रवेशात् मिथस्तदुभयोपश्लेषावगाहित्वस्य च परामर्शाव्यापकत्वात् । नच तदुभयविषयत्वनियतधर्म्मावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यताशालित्वमर्थः पक्षधर्म्मतापदोपादानवैयर्थ्यात् व्याप्तिविशिष्टं व्याप्तिप्रकारकं यत्पक्षधर्म्मताज्ञानं तज्जन्यमिति तु स्यात् । यद्यप्यार्द्रेन्धनसमानाधिकरणात्यन्ताभाव प्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नसमानाधिकरणेन्धनवानित्यादिपरामर्शजन्येऽव्याप्तिरखण्डव्याप्तेरप्रसिद्धेः भ्रमानुमितेर्लक्ष्यत्वे चाव्याकाप्रमात्वम् इत्यादौ सुतरां तथा तथापि तावत्पदार्थानां तथाविधपरस्परोपश्लेषावगाहित्वमात्रं विवक्षितम् । नच व्यतिरेकिण्यव्याप्तिः व्यभिचारधीविरोधिधीविषयत्वेनान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरनुगमात् भवति हि धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिवह्निसमानाधिकरणधूमत्वे वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वे वा गृहीते नियमतो वह्निव्यभिचारधीप्रतिरोधः तथाविधधूमसमानाधिकरणत्वादिकन्तु न तथा रासभादौ तद्ग्रहेऽपि व्यभिचारग्रहात् व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिग्रहस्याभ्युपगमाद्वा । न च भ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनस्य हेतुतामते तत्रातिव्याप्तिः तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुताया विवक्षितत्वात् विशेषदर्शनस्य भ्रमादिविरोधित्वेन तस्यमित्युक्तत्वात् । अतएव लिङ्गवत्त्वादिलक्षणातिदेशवाक्यार्थज्ञानजन्योपमितौ नातिव्याप्तिः तथाविधवाक्यार्थप्रतिसन्धानत्वेन तस्य हेतुत्वात् । नचोपनयार्थज्ञानजन्यन्यायार्थज्ञाने तच्छब्देन सङ्केतितशब्दान्तरेण वा व्याप्त्यादिविशिष्टोपस्थितिद्वारा जनिते शाब्दबोधेऽतिव्याप्तिः व्युत्पादयिष्यते च महावाक्यार्थज्ञानस्यावान्तरवाक्यार्थधीजन्यत्वं तदादेश्च विशेषरूपेणोपस्थापकत्वमिति वाच्यं तत्रातिरिक्तस्य पदजन्यत्वस्य कारणतावच्छेदकेऽनुप्रवेशान्निश्चयत्वस्याप्रवेशाच्च । न च तथापि तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं प्रति तत्तद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वात् तादृशशाब्दबोधे प्रत्यक्षे

चातिव्याप्तिः दण्डो रक्तो न वेति संशये रक्तदण्डवानयमिति ज्ञानानुदयादिति वाच्यं ज्ञानोपरमेऽपि विशिष्टविषयोपधानेनेच्छाद्वेषयोः कृतेश्च साक्षात्कारादिविशेषणविषयकादिविशिष्टसंस्कारादेव विशिष्टस्मरणाच्च तद्विषयकगुणानां तत्र हेतुत्वे न्यूनवृत्तेर्ज्ञानत्वस्य तत्राप्रवेशादिच्छादितः संस्काराच्चानुमितेरनुदयात् संस्काराद्यन्यत्वस्य गुरुतया ज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुत्वात् । न च परामर्शानध्यवसायेऽतिव्याप्तिः सामान्यतः प्रत्यक्षे विषयत्वेन तत्तद्विषयकप्रत्यक्षे तत्त्वेन कदाचित् ज्ञानादिप्रत्यक्षे ज्ञानत्वादिना तत्र हेतुत्वं न तु यावानेव तत्तदितरत्वादिर्विषयनिष्ठोधर्म्मस्तेन तद्विषयत्वेन कार्य्यकारणभावः मैत्रावलोकितचैत्रनिर्म्मितनीलेतरघटतद्विषयकत्वादिना तत्त्वेऽनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गान्मानाभावात् अन्यथोपपत्तेश्च । अथ विशिष्टस्मरणेऽतिव्याप्तिः नचोपेक्षान्यत्वेन तत्र हेतुत्वम् उपेक्षात्वं हि न जातिश्चाक्षुषत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् व्यञ्जकत्वोपगमाच्च नापि प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकत्वमजिज्ञासितविषयत्वं वा तादृशादपि स्मृत्युत्पादात् नापि संस्काराजनकत्वं जनकतावच्छेदकरूपान्तरापरिचयात् अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् संस्कारानुत्पत्त्यैवास्मरणसम्भवे स्मृतिजनकतायां तदप्रवेशाच्च नाप्यनुभवत्वेन तथात्वं संस्कारस्य फलनाश्यतया सकृदनुभूतस्य स्मरणोत्तरमस्मरणप्रसङ्गात् समानाकारस्यैव फलस्य नाशकत्वात् समूहालम्बनादितोऽनेकगोचरक्रमिकस्मरणानुपपत्तिः जायते च पुनः पुनः स्मरणाद्दृढतरः संस्कारः परित्यज्य च निश्चिताव्यभिचारकं स्वयं गृह्यमाणाव्यभिचारकेण कारणत्वकल्पनानुदयात् इदमेव चान्यत्र सामान्यस्य च हेतुतावच्छेदकत्वे बीजम् अभिहितञ्च तात्पर्य्यटीकायां प्रथमसूत्रेऽवयवविवेचनप्रस्तावे मिश्रैः स्मृतीनां स्वकार्य्यसंस्कारविरोधिनीनामसद्भावादिति चेन्न परमज्ञानपदस्यानुभवपरत्वात्साक्षात्त्वान्यत्वस्य वा विवक्षितत्वादित्यपि कश्चित् । किञ्च व्याप्यविशेष्यकात्पक्षविशेष्यकाच्च परामर्शा-

दनुमितिदर्शनाच्च तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन तत्र हेतुत्वं तद्घटकघटकमपि तदेव एकतरविशेष्यकज्ञानादन्यतरविशेष्यकस्मरणाभावात् अन्यथा नियमेन स्मृतेरुभयविशेष्यकत्वप्रसङ्गात् समानप्रकारकत्वेनैव ज्ञानस्मरणयोः कार्य्यकारणभावाच्च तत्र विशिष्यैव कार्य्यकारणभावः नतु लाघवेन गौरवान्मानाभावाच्च इत्यपि केचित् एवञ्च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादौ क्वापि नातिप्रसङ्गशङ्कापि वह्न्याद्यनुमितौ वह्न्यादिव्यभिचारधीविरोधिधीविषयधर्म्मप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन हेतुतामते तु नितरां तथैव लक्षणे निवेशात् अतएव व्याप्यवत्पक्षाद्यभावग्रहं प्रति व्याप्यवत्पक्षादिज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि न क्षतिः व्याप्तिविषयकत्वेन वा अन्यं ज्ञानं विशेषणीयम् एतेन स्मृतिं प्रति संस्कारद्वारानुभवं प्रति च साक्षाद्विशेषणधियो हेतुत्वस्य निर्व्विकल्पकात्मकस्य वा कारणस्यानुभवं प्रत्येव वा तस्य हेतुत्वस्य नियमतः स्मृतिसाक्षात्कारपूर्व्वं विषयस्मृतेश्च कल्पनात् व्याप्यवत्पक्षवत्त्वादिज्ञानेऽतिव्याप्तिरित्यपि परास्तम् । साध्यादेरननुगमात् एकोपादाने अन्यानुमितौ देवाद्व्याप्तिविषयित्वाच्च तस्यामव्याप्तिः परमवशिष्यते सापि तादृशज्ञानजन्यानुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षया निरसनीया एतल्लाभायैव चानुभवार्थकं चरमज्ञानपदम् एवञ्चान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योः पृथक्प्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिः पर्व्वतवह्निव्याप्यवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्न कारणताप्रतियोगिककार्य्यतया वह्निव्याप्यवत्पर्व्वतनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिक व्याप्तिविषयकवृत्तिकार्य्यतया वा अवच्छेदिका ज्ञानवृत्तिः सामानाधिकरण्येनावच्छेदिका वा या जातिस्तद्वत्त्वं वा बोध्यं व्याप्तिभानेऽवश्यं भासमानो यस्तादृशानुमित्यविषयस्तदविषयत्वमात्रं वा ग्राह्यं यां काञ्चिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिसमवेतानुभवत्वान्यानुभवान्यासमवेतधर्म्मसमवायित्वमिति वा वक्तव्यम् अनुभवत्वजात्यनङ्गीकारे तु तद्व्यक्तिसमवेतस्मरणासमवेतधर्म्मसमवायित्वं वक्तव्यम् । व्याप्ति

ज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यतावच्छेदकावच्छिन्ना या विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यता तत्समानाधिकरणानुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वमित्यपि कश्चित्। परे तु पक्षधर्म्मतेत्यत्र पक्षता विशेषणं तथाच पक्षतासहकृतलिङ्गपरामर्शजन्यत्वमर्थः यथोक्ताया विशेष्याद्यभावरूपाया वा पक्षतायाः प्रत्यक्षवारणाय परामर्शस्योपादानं तत्त्वेन जनकत्वमेकावच्छेदेन तदुभयजन्यत्वञ्च विवक्षितं तेन बाधादिकालीनेन दैवात् प्रतियोगिविषयकेण परामर्शेन जन्ये पक्षतायाः प्रत्यक्षे तदुभयसमूहालम्बने वा नातिप्रसङ्गः तद्वृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षया च नाव्याप्तिरित्याहुः तच्चिन्त्यम्। तत्करणमिति। नच व्याप्त्यादिज्ञानजन्य ज्ञानकरणत्वेनेतरभेदसाधने व्याप्तिज्ञानत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिज्ञानमेव वा गमकं व्याप्तेरननुगमेऽपि अधिकस्य भागासिद्धिवारणमात्रप्रयोजनत्वादिति वाच्यम् फलोपहितस्य लक्ष्यतया व्याप्तिज्ञानत्वादेरतिप्रसक्तत्वात् कारणत्वनिष्ठव्याप्तेर्लाघवाज्ज्ञानत्वत्वाद्यनवच्छेद्यत्वाद्व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकतया वैयर्थ्यशङ्कानवकाशाच्चेति। लिङ्गस्यानित्यत्वेऽप्यनुमितिकरणस्य स्वरूपतः प्रत्यक्षोपजीवकत्वं व्यवस्थापयन्नाह तच्चेति अनुमितेर्ज्ञानाकरणकज्ञानत्वेन प्रत्यक्षमिति मध्यनिवेशे तत्करणस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावः स्यादिति तन्निरस्यति तच्चेत्यपि कश्चित्।

अनुमानप्रामाण्यं परीक्षितुं चार्व्वाकमतमुत्थापयति अथेति अनुमानमनुमानत्वेनाभिमतं धूमादिज्ञानमसत्ख्यात्युपनीतमनुमानमेव वा संवादेन संवादाभिमानेन सम्भावितस्यासतोऽनुगताकारस्य परमार्थसत्स्वलक्षणमात्रसाक्षिकाध्यक्षेणानुल्लेखात् अध्यक्षमूलकविकल्पोल्लिखितत्वाद्वा संवादः अनुमानाप्रामाण्ये च तन्मूलकसमयनिर्णयाद्यधीनप्रवृत्तिकयोः शब्दोपमानयोः सुतरामप्रामाण्यान्नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्याह इतीत्यादि। अप्रमाणसाधर्म्म्येण प्रमाणताप्रयोजकरूपशून्यत्वेन दृष्टसाधर्म्म्यस्य साधर्म्म्यदर्शनस्य वा नन्वभि-

ष्टितमेव साधर्म्यप्रदर्शनं सम्भावनां भावयति सम्भावनैव च वक्ष्यो व्यवहारहेतुरित्यत आह अनुमानमिति। ननु न वयमाप्ततो भ्रमजनकत्वलक्षणमप्रामाण्यं निरूपयामो येन भ्रमस्य विषयबाधाधीनतया प्रामाण्यं सम्भाव्येतापि परन्तु प्रमाकरणत्वव्यतिरेकमत आह अपि चेति। स्वतइति नचानुगताकारासंस्पर्शिनि परमार्थसत्स्वलक्षणसाक्षिणि स्वसंवेदनसंविदितप्रामाण्ये निर्व्विकल्पकज्ञाननाप्रामाण्यं सन्दिह्यते परन्तु तदुत्तरभाविनि समुल्लिखितालीकानुगताकारे सविकल्पकएवेति वाच्यम् निर्व्विकल्पकस्य स्वलक्षणावलम्बनत्वस्वविषयत्वप्रामाण्यावगाहित्वानामनुमानाधीनसिद्धिकत्वात्। सर्व्वमिदं सति व्याप्तिनिश्चये स्यात् सएव तु न सम्भवत्युपायाभावादित्यत आह व्याप्तीति।

समारब्धानुमानप्रामाण्यपरीक्षाकारणीभूतव्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादननिदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते नन्वित्यादिना साध्याभाववदवृत्तित्वस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिमाशङ्क्याह साध्यवद्भिन्नेति। साध्यवद्भिन्ने यः साध्याभावस्तदवृत्तित्वमर्थः कर्म्मादौ संयोगाद्यभावस्य भिन्नत्वे मानाभावादाह साध्यवदिति हेतोः साध्यवत्पक्षभिन्नदृष्टान्तवृत्तित्वेनाव्याप्तिराह सकलेति साकल्यं साध्याभाववति साध्ये च बोध्यं साध्याभावो वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यस्तेन विपक्षैकदेशनिष्ठाभावप्रतियोगिनि व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः न वा नानाव्यक्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिः अव्याप्यवृत्तिसाध्यकाव्याप्यवृत्तिसद्धेतावव्याप्तेर्व्यभिचारिणि चाव्याप्यवृत्तावतिव्याप्तेर्वारणाय साध्याभावद्वये प्रतियोग्यधिकरणत्वं बोध्यं हेत्वभावोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणः तत्प्रतियोगित्वञ्च हेतुतावच्छेदकरूपेणबोध्यं तेन द्रव्यत्वादौ साध्ये विशिष्टसत्तादौ नाव्याप्तिः न वा विशिष्टसत्ताभावादिना तादृशाभावप्रतियोगिनि सत्तादावतिप्रसङ्गः यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं विपक्षो वा तत्र निर्धूमत्वादिव्याप्ये तत्त्वेन

साध्ये निर्वह्नित्वादौ चाव्याप्तिस्तत्र हेत्वभावस्य वह्न्यादेः प्रत्येकं याव-
द्विपक्षावृत्तित्वादतआह साध्यवदिति अत्रान्योन्याभावस्य साध्य-
वत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिबललभ्यम् नहि भवति नीलो
घटो घटादन्य इति । नापीति साध्यसमानाधिकरणं यस्य यदधि-
करणानधिकरणं साध्यं तत्त्वम् साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रति-
योगित्वम् [साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणावृत्तित्वमिति यावत्
तदनधिकरणत्वमित्यर्थः साध्यवद्भिन्नस्य च साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरू-
पकत्वात्तद्वृत्तौ नातिप्रसङ्गः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्व
व्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमिति निष्कर्षकत्वेन सत्ता
वान् द्रव्यत्वादित्यादौ न दोषः । साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्भिन्ना-
धिकरणकत्वञ्चस्माधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनकतया तदपहाय
द्वयमेकोक्त्या अनूद्य दूषयति तदुभयमपीति । साध्येत्यादेः साध्यं
यदधिकरणानधिकरणं तत्त्वाभावः साध्यस्य यदनधिकरणं तद्वृत्ति
त्वाभावस्यार्थः तत्र केवलान्वयिनि साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधि-
करणाप्रसिद्ध्या नानाव्यक्तिसाध्यके च एकसाध्यव्यक्तिनिष्ठाधेयत्वा
निरूपकाधिकरणत्वं साधनाधिकरणव्यक्त्यन्तरस्येत्यव्याप्तिः क्वचिद्व्य-
भिचारिण्यतिप्रसङ्गश्चाद्ये द्वितीये च साध्यवैयधिकरण्ये यदि साध्य
वत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभेदो विवक्षितस्तदा केवलान्वयिनि यदि
च यत्किञ्चित्साध्यवद्व्यक्तिभेदस्तदा नानाधिकरणसाध्यके सर्वत्राव्याप्तिः
केचित्तु साध्यासामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधि
करणे तेनैव सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्तदधिकरणभिन्नत्वमर्थस्तेन
धूमस्य स्वावयवे संयोगेन वह्निमति च समवायेनावृत्तावपि न क्षतिः
तादृशाभावस्य सम्बन्धान्तरेण तत्रैव वर्त्तमाने सुलभः व्यभिचारिणस्तु
व्यभिचारनिरूपकाधिकरणएव तादृशि तादृशाभाववत्त्वं सत्तायां
गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यनुभवात् नचैवं गुणकर्मान्यत्व

विशिष्टसत्त्वेऽव्याप्तिः विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् अनतिरिक्तत्वे तु विशे-
षणविशेष्यसम्बन्धस्यैव परम्परया व्याप्तत्वात् केवलान्वयिनि चाव्याप्ते
रभिधानं द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्याहुः कश्चित्त्वं सत्तायां गुणे न
द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिर्हि द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्व
सामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिवत्सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्या-
वच्छेदकत्वस्य परम्परासम्बन्धेन सामानाधिकरण्यस्य वा अभावं
गुणेऽवगाहते न तु सत्तायामेव द्रव्यवृत्तित्वाभावं सत्ता न द्रव्यवृत्ति
त्वाभाववती द्रव्यवृत्तित्वाभावेन सत्तावृत्तिरित्यादिसर्व्वजनसिद्ध
प्रतीतिबाधितत्वात् बाधकाभावाच्च संयोगतदभावयोरवच्छेदकभेदे
नैकत्र प्रतीत्या तदुभयोरेकत्र सिद्धिः अतीन्द्रियसाध्यकेऽतीन्द्रिये
व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गाच्च तत्र सामानाधिकरण्याभावस्य प्रत्यक्ष
त्वासम्भवेनासिद्धेः न च तदभाववद्वृत्तित्वेन तत्र तदनुमेयं तद्वृत्ति
भिन्नत्वस्योपाधित्वात् किञ्च इदमिदानीमिति प्रतीतिनियामकविशे-
षणताविशेषेण हेतुतायां सद्धेतावव्याप्तिः तेन सम्बन्धेनाधिकरणे काले
तेन सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वस्य विरहिणोऽप्रसिद्धेः ॥ समवायितयेति
वाच्यत्वं न यथा समवायि तथा वक्ष्यते घटादिसमवायितयेत्यर्थः इत्य-
प्याहुः प्रमेयसाध्यके च भावत्वेनाभावानां अभावत्वेन भावानां वह्नि
त्वेन निर्व्वह्नेः अवृत्तिमात्रवृत्तिगगनत्वादिना विरुद्धघटत्वपटत्वा-
भ्यां च सर्व्वत्र प्रमेयमात्रस्याभावः सुलभः । ननु पारिभाषिकमेवा
व्यभिचरितत्वं तथाहि यत्समानाधिकरणाः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावाः प्रतियोगिसमा-
नाधिकरण्यास्तत्त्वं सर्वत्र वाच्यत्वाद्यभावस्य तथात्वाद्यावत्त्वोपादानम्
अतएव भूतत्वमूर्त्तत्वोभयवान्मूर्त्तत्वादित्यादौ द्वित्वावच्छिन्नाभावस्य
प्रतियोगिसामानाधिकरण्येऽपि भूतत्वमनोन्यत्वाद्यभावस्य तथात्वा
न्नातिप्रसङ्गः साधनसमानाधिकरणस्य गोत्वाद्यभावस्य तत्तत्साध्य
व्यापकाभावस्य चातथात्वात् साध्यतावच्छेदकेत्यादि येन सम्बन्धेन हेतुः

तेनैव तदधिकरणं बोध्यं तेनात्मत्वे साध्ये समवायेन हेतोर्ज्ञानस्य विषयतयाऽधिकरणे घटादौ वर्त्तमानस्य साध्याभावस्यातथात्वेऽपि न क्षतिः एवं दृष्टान्तरेऽपि सम्बन्धभेदनिबन्धनो दोषः सम्बन्धैक्यविवक्षया निरसनीयः रूपादिसामान्याभावे साध्ये पृथिवीत्वादिके सद्धेतुरेव प्रलये परमाणावुत्पत्तिकाले चावयविनि सत्त्वात् नच प्रतियोगिवत्तद्ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वं मानाभावात् अतएव अन्तराश्यामे रक्ते रूपं नास्तीति प्रत्ययः न चैवं रक्तिमध्वंसाद्यवगाहीपूर्व्वापररक्तिमध्वंसप्रागभाववति रक्तेऽपि तथाप्रत्ययप्रसङ्गात् तत्सामानाधिकरण्यञ्च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन बोध्यं तेन गोत्वजन्यद्रव्यत्वप्रलयावृत्तित्वादिना गवादेरभावस्य गवाद्यनधिकरणधर्म्मावच्छेदेन तद्वृत्ति काले महाकाले वा वृत्तावपि यदा गोत्वं तदा गोर्यत्र कालत्वं तत्र जन्यद्रव्य प्रलयावृत्तित्वादौ नातिप्रसङ्गः हेतुमति प्रलये तत्सामानाधिकरण्याभावात् स्वविशिष्टेतिविशेषणात् कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ संयोगाद्यात्मकस्य साध्याभावस्य सकलहेत्वधिकरणावृत्तित्वेऽपि नाव्याप्तिः जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाद्यभावस्याभावस्तु जलत्वाद्यभावो नतु धूमाद्यभावो जलादावपि तदभावप्रत्ययप्रसङ्गात् यत्समानाधिकरणानां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकानां यावदभावानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तत्त्वं वा तत् ज्ञेयत्वत्वादिना वाच्यत्वादीनामभावः सुलभएव शेषं दर्शितदिशावसेयमत आह प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति । केचित्तु व्याप्यवृत्तिहेतुसमानाधिकरण साध्याभावस्य प्रतियोगितायाः अनवच्छेदकं हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेः प्रतियोगिव्यधिकरणस्य वा अभावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः एवञ्च व्याप्तेरव्यभिचारिसम्बन्धरूपतापि सङ्गच्छते हेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव साध्यताव

च्छेदके हेतुमन्निष्ठसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि व्यभिचार त्वात् अवच्छेदकत्वञ्चेह तत्पर्य्याप्त्यधिकरणत्वं तेन विशिष्टवह्न्यभावस्य ह्रदत्ववह्नित्वोभयावच्छिन्नाभावस्य च प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि वह्नि त्वस्य न क्षतिः सत्त्ववति गुणादौ संयोगाद्यभावोऽपि अव्याप्यवृत्ति- र्वक्ष्यमाणं वा प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव तदवच्छेद- कत्वमिहापि बोध्यं भवति च गुणत्वगुणान्यवृत्तित्वद्रव्यमात्रसमवेत- त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदक गुण- त्वाद्यनतिरिक्तवृत्त्येव संयोगत्वमित्याहुः। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकस्समानाधिकरणसाध्याभावत्वकत्वं यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमायां साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वं नास्ति तत्त्वं वा व्याप्तिरिति तु न युक्तं सर्व्वत्र साध्याभावपदवैयर्थ्यात् यत्तु साध्याभाववति यद्वृत्तौ प्रकृतानुमितिविरोधित्वं नास्ति तत्त्वं व्याप्तिरिति तन्न अनुमित्यविरोधित्वज्ञानस्यानुमितिजनकत्वे साध्या भाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यानुमित्यविरोधितया व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गात् केचित्तु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीया ये तत्तदधिकरण वृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं तत्त्वम् साजात्यञ्च समानासमानाधिकरण धर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपेण साध्याभावस्य पूर्व्वोक्त द्वितीयरीत्या प्रत्येतव्या अव्याप्यवृत्तिश्च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न प्रतियोगिव्यधिकरणो वा तेन तत्तत्साध्यव्यक्तेरव्याप्यवृत्तेर्वा साध्य स्याभाववति वृत्तावपि हेतौ नाव्याप्तिः तद्वृत्तित्वाभावश्च तत्तत्सा- ध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकव्याप्यवृत्तिधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः तेन साध्याभाववद्यत्किञ्चिद्विशेष्यवृत्तित्वस्य पार्थिवत्वादिविशेषित तस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य वा साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याभावमादाय नाति प्रसङ्गः। अत्र च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वं बोध्यं तेन वह्न्यभाववति स्वावयवे धूमस्य वृत्तावपि न दोषः इत्यञ्च साध्याभावोऽपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन कस्यचिदधिकरणे वर्त्तमानो

ग्राह्यः तेन जातिमान् सत्त्वादित्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः । यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तेषां सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्म्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं तत्त्वं साधनस्य तादृशाभावप्रतियोगित्वं तदवच्छेदकत्वं वा साधनतावच्छेदकस्येति तु न वक्तव्यम् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ सत्त्वादेर्गुणकर्म्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वात्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशाभावप्रतियोगित्वादतिव्याप्तेः ज्ञेयं प्रमेयादित्यादौ प्रमेयत्वादेस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादव्याप्तेश्च प्रमेयत्वस्याधिकरणप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्धेः । यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्प्रयोगितावच्छेदकेन धर्म्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं वा तत्त्वमित्याहुः । परे तु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावा स्तद्वत्त्वं व्याप्तिः येन सम्बन्धेन हेतुता तेनैव वृत्तिमत्त्वमपि बोध्यं तेन व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नवह्न्यभाववति संयोगेन यावृत्तिस्तदभावस्य जात्यादौ वर्त्तमानस्य धूमादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः साध्याभावश्च पूर्व्ववद्बोध्यः तद्वद्वृत्तित्वाभावोपि स्वव्यापकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकः तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वातिरिक्तेन समानाधिकरणेन साध्याभाववद्वृत्तित्ववृत्तिना वा धर्म्मेणानवच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः तेनालोकाद्यवृत्तित्वेन रूपेण यो वह्निसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्य संक्षेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावाधिकरणीभूतमहानसवृत्तित्वादेरभावस्तस्य धूमादौ स्वनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविरहस्य च हेत्वन्तरवृत्तेः स्वकिन्नसत्त्वेपि न क्षतिरित्याहुः । अन्ये तु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावा स्तद्वत्त्वं तादृशवृत्तित्वाभावश्च स्वव्यापकतादृशवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताको बोध्यः प्रयोजनश्चोक्तप्रायम् साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नस्यैवा

भावस्य वृत्तिमद्वृत्तित्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतः समुदायेति । साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यः तेन समवायेन वह्नेः साध्यत्वे धूमे संयोगेन च तथात्वे वह्न्यवयववत्त्वे पर्व्वतवह्न्यवयवसंयोगे च पर्व्वतस्य वह्न्यवयवस्य च सम्बन्धद्वयावच्छिन्नवह्न्यभावद्वयानधिकरणत्वेपि नातिव्याप्तिः तथा स्वव्यापकीभूतसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकोऽपि बोध्यः तेन यत्र पृथिवीत्वाभावादौ साध्ये तत्तद्विपक्षावृत्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटाधिकरणमप्रसिद्धम् तत्र सद्धेतौ पृथिवीत्वादौ साध्ये जातित्वाद्यवच्छिन्नाभाववति सामान्यादाववर्त्तमाने द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादौ च नाव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा नाप्यभावत्वादिना अभावादौ साध्ये तत्तत्साध्याभावकूटाधिकरणाप्रसिद्धा अव्याप्तिरित्याकूतम्‌न्न द्रव्यत्वपृथिवीत्वोभयवान् द्रव्यत्वादित्यादौ तदुभयान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववति द्रव्यत्वादेरवृत्तेरतिव्याप्तेः अपिचेदं पृथिव्यन्यद्रव्यत्ववत् द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणगुणाद्यवृत्तित्वस्य द्रव्यत्वे सत्त्वादतिव्याप्तेः द्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायाः पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वसमव्याप्तत्वात् । किञ्च रूपाभावसाध्यके सद्धेतौ साध्याभावसमुदायनिविष्टसकलरूपव्यक्त्यधिकरणाप्रसिद्धेः । यावतामभावानामेकाधिकरण्यं तावतां समुदाये विवक्षितेपीदं पृथिवीवृत्तिगुणशून्यं सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यं वा वायुत्वाद्रूपवदन्यत्वाद्वेत्यादावतिव्याप्तिः तत्र तादृशसाध्याभावस्तोमस्य नियमतो रूपादिघटितत्वेन तद्वति तद्धेतोरवृत्तेः वस्तुतो निखिलानामेव रूपाणां तादृशाभावसङ्घसमानाधिकरणत्वात्समानाधिकरणयावदभावाधिकरणाप्रसिद्धिर्दुर्व्वारैव । किञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन या साध्याभाववति वृत्तिस्तदभावो वक्तव्यः अन्यथा धूमादावव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववति कालादौ वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेर्व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गो वा तथाच सत्तादिसाध्यके संयोगेन समवायेन वा हेतावव्याप्तिः । साध्याभाववति तेन सम्बन्धेन

वृत्तेरप्रसिद्धेः साधनसमानाधिकरणत्वेन साध्याभावा विशेषणीया इति चेद्विशेष्यन्तां तथापि भूतत्वमूर्त्तत्वाद्योरन्यतरत्वेनाभावे साध्ये स्पर्शवदन्यत्वादावतिव्याप्तिः तादृशसाध्याभावसमुदायवति पृथिव्यादौ तस्यावृत्तेः। किञ्च महाकालान्यत्वादिसाध्यके व्यभिचारिणि कालिकविशेषणताविशेषेण हेतावतिव्याप्तिः तादृशसाध्याभावसमुदायवति महाकाले तेन सम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रस्यैव वृत्तेः एतेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यवृत्तित्वसमानाधिकरणयावदभावाधिकरणवृत्तित्वाभावो यावन्तो वृत्तिमद्वृत्तयस्तद्रूपवं व्याप्तिः केवलान्वयिनः संयोगाद्यभावस्याभावाः संयोगादयो न व्याप्यवृत्तयः एवं साध्यस्य गुणसामान्यस्याभावो द्रव्यत्वाधिकरणे उत्पत्तिकालावच्छेदेन वर्त्तमानोऽपि न व्याप्यवृत्तिः उक्तरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाः क्वचिदप्रसिद्ध्यादिसम्पादकाः पुनरभावा न हेतुसमानाधिकरणाः, उक्तसमुदायाधिकरणवृत्तित्वतदभाववृत्तिमत्त्वानि पूर्व्वोक्तरीत्या प्रत्येतव्यानीत्यादिकमपास्तम्। तद्विशिष्टेति। विशेषणतावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययहेतुत्वात् अभावप्रत्ययो हि घटत्वादिविशिष्टस्य घटादेः प्रतियोगित्वमवगाहमानो विशेषणस्यापि घटत्वादेस्तदवच्छेदकत्वमवगाहते न स्वातन्त्र्येण घटो नास्तीत्येव प्रतीतेः तद्विशिष्टाभावप्रत्ययो यदि व्यधिकरणधर्म्मेण विशिष्टं प्रतियोगिनं नावगाहते नावगाहतएव तदा तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् अथावगाहते तर्हि भ्रमएव नच ततोऽर्थसिद्धिरितिभावः। यदि पुनरानुभविको लोकानां स्वरसवाही घटत्वेन पटो नास्तीत्यादिप्रत्ययो न तदा तादृशाभावनिवारणं गीर्वाणगुरुणापि शक्यमिति मन्तव्यम्।

साध्येति साध्यसामानाधिकरण्यं येषु तेषामनधिकरणत्वं तदभाववत्त्वमितियावत् तस्मिन् सति साधिकरणत्वं तदवच्छिन्नाधिकरणताकत्वम् सति सप्तम्यावच्छेदकत्वलाभात् तदेवाऽन्यूनवृत्तित्वम्

एवञ्च साध्यवदवृत्तिसकलपदार्थाभाववत्त्वं यदधिकरणतया अन्यून वृत्ति तत्त्वमिति तु फलितार्थः। यथासन्निवेशे अधिकरणत्वस्य न वैयर्थ्यम् हेतुतावच्छेदकसम्बन्धलाभाय वा तत्। येन येन सम्बन्धेन यो यः साध्यवदवृत्ति तेन तेन सम्बन्धेन तत्तदभावो बोध्यः एतेन साध्यवदवृत्तित्वं यदि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन विवक्षितं तदा समवायेन साध्यतायां साध्यवदसमवेतस्य सार्व्वत्रिकत्वात्सकलतच्छून्याप्रसिद्धिः अथ तदभावोऽपि तेनैव सम्बन्धेन वाच्य स्तदा जातिमान् प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः जातिमदसमवेतानां समवायेनाभावस्य केवलान्वयित्वादतएव न संयोगेन समवायेन वा द्रव्यं न जातिमज्जातित्वादित्यादौ साध्यवत्समवेताद्यप्रसिद्धेश्च नापि साधनतावच्छेदकसम्बन्धेनेदमेतद्रूप भिन्नं गुणत्वादित्यादावतिव्याप्तेः नापि विषयतया घटभिन्नं मेयत्वादित्यत्राप्यतिव्याप्तेः सविषयमात्रस्यैव घटभिन्नविषयत्वात् घटनिर्विकल्पकेऽपि घटत्वादिभानात् नापि सम्बन्धमात्रेण द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेः वृत्तिमन्मात्रस्यैव स्वरूपसम्बन्धेन महाकालवृत्तेरवृत्तेरभावस्य च केवलान्वयित्वादिति प्रत्युक्तम् विशेषणताविशेषेण वा साध्यवदवृत्तित्वं वक्तव्यम् सर्व्वत्रैव तत्तद्वृत्तित्वे तत्तदन्यान्यत्वे तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वे वा तत्सुलभम् तेनैव सम्बन्धेन तदवच्छिन्नसामान्याभावो वाच्य इति। केचित्तु नञ्थत्यासेनासाध्यानि साध्यविरोधीनि साध्यासमानाधिकरणानीति यावत् तानि सामानाधिकरण्यानधिकरणानि यस्य तत्त्वम् साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यसामान्यकत्वमिति फलितार्थः। अत्र च साध्यसामानाधिकरण्यं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिः। परञ्च सामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुमति तेनैव वृत्तिः तेन समवायेन पृथिवीत्वादेः साध्यतायां व्यभिचारिणि कालिकसम्बन्धेन हेतौ द्रव्यत्वादेश्च समवायेन साध्यतायां समवायेन हेतौ सत्त्वगुणत्वादौ नातिप्रसङ्गः नवा संयोगेन वह्न्यादौ

साध्ये समवायेन तद्व्याप्यस्य रूपविशेषादेः कालिकसम्बन्धेनाधिकरणे काले स्पन्दे च कालपरिमाणस्पन्दत्वादेः समवायेनतदधिकरणे घटादेः संयोगेन वृत्तावपि चाप्रसङ्गः सम्बन्धविशेषेण व्याप्यत्वलाभाय साधिकरणत्वमित्याकूतश्चिन्त्यम् । यथाश्रुतं यथासम्भवं विकल्प्य दूषयति नेत्यादि नन्वप्रतियोगिपदेन प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नं वक्तव्यमत आह द्रव्यत्वादेरिति प्रतियोगिविरोधित्वं प्रतियोगितदधिकरणावृ-त्तित्वं व्याप्यवृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । अधिकरणेति तथा सत्यभाव एव न सिध्येदितिभावः । संयोगाद्यत्यन्ताभावस्य द्रव्ये प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमव्याप्यवृत्तित्वञ्च प्रतियोग्यधिकरणीभूतद्रव्यवृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूतद्रव्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं गुणे च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं व्याप्यवृत्तित्वञ्च प्रतियोग्यनधिकरणीभूतगुणवृत्तित्वं स्वाधिकरणीभूतगुणनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् एतानि च न भेदकान्यविरोधात् सामान्यतश्चाव्याप्यवृत्तौ प्रतियोगिसमानाधिकरणे च न तथात्वव्यतिरेक इतिभावः । ननु साध्यवान् यस्येति साध्यवति सम्बन्धोऽन्वेष्टव्यः सचाधिकरणत्वं साध्यसाधनयोरपि सामानाधिकरण्यमेवेत्यतो दूषणान्तरमाह साध्येति । साध्यत्वसाधनत्वे व्याप्तिप्रतियोगित्वानुयोगित्वे यत्तद्भ्यामेव व्याप्तिर्निर्वक्तव्येत्यत आह वह्निमदिति । ननु यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपावच्छिन्नं न भवति तद्रूपावच्छिन्नेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः । नच धूमसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदको वह्नित्वावच्छिन्नो वह्निः धूमवान् वह्निमान्नेत्यप्रतीतेरत आह विशेषेति । यएव प्रत्येकं वह्निमद्भेदाः धूमसमानाधिकरणास्तएव चैकाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्ना वह्निमत्सामान्यभेदबुद्धिं जनयन्ति तत्प्रतियोगितावच्छेदको वह्नित्वावच्छिन्नो वह्निरिति भवत्यव्याप्तिः । साधनेति वैयधिकरण्यं तदनधिकरण

वृत्तित्वं तच्च केवलान्वयिनः साधनस्याप्रसिद्धम् अतिप्रसक्तञ्च पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादौ यतः समानाधिकरणोपादानं धूमादेरपि न वह्न्यादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वाद्यनधिकरणवृत्तित्वमतोयावदिति । यद्यपि पृथिवीत्वादिसमानाधिकरणघटत्वपटत्वाद्यनधिकरणवृत्तित्वं द्रव्यत्वादेस्तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वञ्च निखिलघटपटादिरूपाणां तथापि तादृशधर्म्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकवत्त्वं बोध्यं नहि पृथिवीत्वसमानाधिकरणस्तादृशः कश्चिदेको धर्म्मो यदनधिकरणमात्रवृत्तितावच्छेदकं रूपत्वादि धूमत्वादिकन्तु वह्न्यादिसमानाधिकरणायोगोलकत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तितावच्छेदकं तदवच्छेदकत्वञ्च तदनतिरिक्तवृत्तित्वं तच्च तच्छून्यधर्म्मावृत्तित्वं तेन मेयत्वसमानाधिकरणगुणत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तितानधिकरणगगनादिवृत्तित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य द्रव्यसाध्यकमेयत्वेनातिप्रसङ्गः वस्तुतस्तु तादृशधर्म्मानधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणतात्वं तदवच्छेदकत्वं वाच्यं तेन सत्ताद्रव्यत्वोभयवान् गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् वा जातिमत्त्वादित्यादौ नातिप्रसङ्गः सत्ताया गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वविरहेऽपि उभयत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणतायाः गुणत्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वात् प्रमेयत्वादेरिति । ननु व्यतिरेकित्वेन धर्म्मोविशेषणीयः वस्तुतस्तु यावत्पदं तादृशस्य कस्यापि न वैयधिकरण्यावच्छेदकमेतावन्मात्रस्फोरणाय तथाच साधनसमानाधिकरणधर्म्मनिरूपितवैयधिकरण्यावच्छेदकं यदत्तद्भिन्नधर्म्मवत्ता यावत्तादृशावच्छेदकत्वशून्यधर्म्मवत्ता वा समं सामानाधिकरण्यमिति पर्य्यवसितं अतोदोषान्तरमाह भट्टानसादाविति तथाच तदनधिकरणत्वं तदभावाधिकरणत्वं तद्भिन्नत्वं वा द्वयमपि दुष्टमित्यर्थः एतेन तदधिकरणावृत्तित्वमत्र वैयधिकरण्यमिति निरस्तं समवायितया भट्टानसवृत्तित्वं वह्नौ नास्तीतिप्रतीतेर्वह्न्यादेरपि तादृशवैयधिकरण्याधिकरणत्वात्सम्बन्धविशेषेण वैयधिकरण्यविवक्षायान्तु नोक्तदोष

इति ध्येयं। उपाधिपदस्य साध्यसमव्याप्तवचनतया आत्माश्रयप्रसङ्गा
दाह साध्यव्यापकेति। व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वमात्माश्रयादिप्रसक्त
मतआह तद्वन्निष्ठेति। यद्योपाधिरव्याप्यवृत्तिर्नानाव्यक्तिकोवा तथापि
व्याप्यवृत्तिरखण्डश्चान्ततस्तद्वद्भिन्नत्वप्रकारक प्रमाविषयत्वाभावादि
रेवास्ति यदि च तस्यापि विशेषणान्तरविशिष्टस्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नस्य
वा तथाभावसम्भवस्तदा साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि
तानवच्छेदकीभूतसाधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छे-
दकधर्म्मवत्वं दलद्वयार्थो बोध्यः। अनवस्थाप्तिरक्षितुमाह प्रतियोगि
त्वमिति। सद्धेति। एकदेशकालानवच्छेदेनेति पूरणीयं तेन नाव्याप्य
वृत्तेरभावस्य प्रागभावादेश्च प्रतियोगितायामव्याप्तिः। अन्योन्येति
अत्र समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववति महानसादौ
संयोगादिना वह्न्यादेर्वृत्तेर्येन सम्बन्धेनाभावः तद्वति तेनावृत्ति
र्वक्तव्या इत्यत्र तेन सम्बन्धेनासम्बद्धत्वोक्तौ। नायं दोषः अन्योन्या
भावस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तद्वति तेन सम्ब-
न्धेन प्रतियोगिनोऽसम्बद्धत्वात् परन्तु समवायेन सत्ताया अभावस्य
प्रतियोगितायामव्याप्तिः तद्वति समवायेन वृत्तेरप्रसिद्धेः तादृश
स्वसम्बन्धाधिकरणावृत्तित्वाभिधाने च व्यधिकरणसम्बन्धाव-
च्छिन्नाभावप्रतियोगितायामव्याप्तिः सिद्धान्तलक्षणवक्ष्यमाणरीत्या च
खण्डशः प्रसिद्ध्या तत्परिहारोऽपीति ध्येयम्। अभावविरहात्मत्व-
मिति नत्वन्योन्याभावप्रतियोगितत्वावच्छेदकयोरप्रसक्तातिप्रसक्ती
प्रकृतोभययोगिप्रतियोगितामात्रस्य लक्षणत्वे तु सद्यगोऽत्यन्ताभावपद-
वैयर्थ्यं सर्व्वत्र नित्यस्य नित्यसाधारणरूपावच्छिन्नस्य वा उपाधिता
सम्भवात् इतरथा तु भेदप्रतियोगितावारणाय संसर्गाभावपरतया
तस्य सार्थकत्वादिति वाच्यम् विरहपदस्य तज्ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञान
विषयार्थकत्वात् प्रतिबध्नाति हि तादात्म्येन प्रतियोगिज्ञानमन्योन्या
भावबुद्धिं प्रतिबन्धकत्वञ्चाभिन्नकालावच्छेदेन एकभाववर्त्तमानत्वम्

अभावपदस्य स्वाभावपरत्वात् वस्तुतस्त्वेकसम्बन्धावच्छिन्नायास्तत्समा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकमपि भवत्येव सम्बन्धा-
न्तरावच्छिन्नायाः तस्या अवच्छेदकम् अतो यत्सम्बन्धावच्छिन्नायाः
साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकं तत्सम्बन्धाव
च्छिन्नाया एव साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अवच्छेदकं
तद्वाच्यम् तथाच संसर्गाभावत्वमनुपादेयमेव वाशब्दोऽनास्वरस
सूचनाय स च व्यधिकरणसम्बन्धेन सर्व्वस्य प्रतियोगिमत्त्वात्तादृशभ्रमे
मानाभावात् स्वाभावसम्बन्धित्वस्य स्वाभावज्ञानविषयत्वस्य वा अयोः
सर्व्वत्र सम्भवित्वात् स्वाभावेत्यादौ षष्ठ्यर्थप्रतियोगितायाः प्रवेशात्
तत्र स्वरूपसम्बन्धस्य अङ्गीकरणीयतया तस्यैवावश्यकत्वेन तथात्वो-
क्तेश्च अभावत्वप्रतिबन्धकत्वयोः प्रतियोगिताघटितत्वात् तथा-
विधव्यवहारगोचरस्यापि विना प्रतियोगितां निर्व्वक्तुमशक्यत्वाच्च ।
यत्साध्यस्य यत्समानाधिकरणसाध्यस्य । तथाचेत्यादि यत्समानाधि-
करणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावत् साध्यसमानाधिकरणा-
त्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकम् साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभाव
प्रतियोगितानवच्छेदकं यावत् यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकं तत्त्वमित्यर्थे तु नोक्तदोषइति ध्येयम् । प्रतियोगि
तयाश्चैकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वं वा वक्तव्यम्
तेन प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमा
नाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि एकसम्बन्धावच्छिन्न
साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य सम्बन्धा-
न्तरावच्छिन्न साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि
च न क्षतिः । व्यभिचारिणि तु यन्नाधिकरणे व्यभिचारो विशेषण
ताविशेषावच्छिन्नतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं साध्यवत्त्वप्रकारक
प्रमाविषयत्वत्वम् विशेषणताविशेषावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणा
भावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति नातिप्रसङ्गः । वस्तुतो हेतुसमा

नाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावद्धर्म्मावच्छिन्नसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्धर्म्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यम् साध्यसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यावत्स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वं वा व्याप्तिरिति ध्येयम्। साध्यमिति यावतां तेषामित्यर्थः। दूषितं केवलान्वयिन्यव्याप्त्या सा च यथोक्तलक्षणेऽपि गौरवं परमतिरिच्यतइति नाल्क्षं साधनस्य साध्यस्य साध्याश्रयस्य साध्यसमानाधिकरणस्य साधनाश्रयस्य साधनसमानाधिकरणस्य वा आद्ये कृत्स्नसाधनसामानाधिकरण्यं साध्ये कृत्स्नेषु साधनेषु साध्यसामानाधिकरण्यं वार्थः प्रथमे एकेति नानेति च व्याप्तेश्चाहेतुवृत्तित्वम् पृथिवी पृथिवीत्वव्यापकजातेरित्यादावतिव्याप्तिश्च अतएव नेतरः। अर्थाभिधानपूर्व्वकं द्वितीयं निरस्यति अतएवेति अतएव एकव्यक्तिसाध्यकाव्याप्तेरेव विषमव्याप्ते समव्याप्तेऽपि च संख्यापरिमाणादावेकत्र साधने सकलसाध्यसम्बन्धस्याभावात् भावाच्च शब्दवान् द्रव्यत्वादित्यादौ। तृतीये साध्याश्रययावद्वृत्तित्वं चतुर्थे साध्यसमानाधिकरणयावत्सामानाधिकरण्यमर्थः तत्र च यथासम्भवमेकमात्रवृत्तिसाध्यके वह्न्यादौ साध्ये धूमादावव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च सत्त्वादौ। अर्थपरिष्कारपूर्व्वकं पञ्चमं निरस्यति नचेति। एकमात्रवृत्तिसाधने चाव्याप्तिश्च तथैव षष्ठं निरस्यति नापीति तादृशानां सर्व्वेषां महानसत्वादीनां प्रत्येकनिरूपितान्यपि सामानाधिकरण्यानि न कुत्रापि वह्नौ। अथ यद्धर्म्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वेन साधनसामानाधिकरण्यव्यापकत्वं तद्धर्म्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं विवक्षितमिति चेत् इतोऽपि लघुतया साधनव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरिति सिद्धान्तयिष्यते। अविनेति। साध्यं विना साध्याभाववति योऽभावोवृत्तिस्तद्विरहः साध्यं विना अभावः साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमिति वा। अथेति सम्बन्धः सामा

नाधिकरण्यं व्यभिचारिसम्बन्धस्य केनचित्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नेन धूमादे रपि द्रव्यत्वादिना वह्निव्यापकत्वात् । तद्ग्राधादिति नच व्यभिचारा ग्रहसहकृततद्ग्राधस्तथा व्यभिचारतद्व्यतिरेकयोः अनुपस्थितावपि सामानाधिकरण्यधर्म्मवत्ताज्ञानमात्रादनुमित्युत्पादस्य सर्व्वानुभवसि- द्धत्वात् हेत्वन्तरे तत्रैव च रूपान्तरेण व्यभिचारग्रहे हेतुतावच्छेद- काग्रहेऽप्यनुमित्युत्पादाच्च विवदन्ते च सामानाधिकरण्यज्ञानस्यैव हेतुतायां व्यभिचारज्ञानाभावकारणत्वमपेक्ष्य कारणीभूतसामानाधि करण्यज्ञाने लाघवेनाव्यभिचारस्य विषयतयावच्छेदकत्वमुचितम् नच व्यभिचारसंशयेऽनुमित्युत्पादादव्यभिचारनिश्चयत्वेन कारणत्वोक्तौ । गौरवम् व्यभिचारज्ञानस्य हि भ्रमत्वनिश्चयदशायामेवाविरोधितया भ्रमत्वेनानिश्चीयमानस्य विरोधित्वं वाच्यम् अव्यभिचारनिश्चयस्य च भ्रमत्वशङ्कायामप्यनुमित्यजनकतया भ्रमत्वेनागृह्यमाणस्यैव हेतुत्व मिति तत्रैव गौरवात् नानाविधव्यभिचारज्ञानाभावानां नियतपूर्व्व वर्त्तित्वेन कॢप्तानामपि हेतुत्वमपेक्ष्य वक्ष्यमाणैकविधाव्यभिचारज्ञान स्यैव हेतुत्वं युक्तमित्यप्याहुः । सामानाधिकरण्यविशिष्टपक्षधर्म्मत्वं तु पक्षे साध्यग्रहं विना दुर्ग्रहमिति केवलान्वयित्वस्याग्रहे सामा- नाधिकरण्यमात्रग्रहादनुमित्युत्पत्तेस्तद्ग्रहोऽपि वाच्यः तच्च वृत्ति- मदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकमन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा तथाच सर्व्वसाधारण्याय लाघवात्साधनवतश्च वृत्तित्वस्य वा वृत्ते रन्योन्याभावस्य वा विशेषणत्वमुचितमिति सिद्धान्तरहस्यं शेषं केवलान्वयिखण्डने वक्ष्यामः ।

प्रतियोग्यसमानाधिकरणेति । प्रतियोग्यसमानाधिकरणयद्रूप विशिष्टसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्म्म स्तद्धर्म्मावच्छिन्नेन येन केनापि समं सामानाधिकरण्यं तद्रूपविशि- ष्टस्य तद्धर्म्मावच्छिन्ननिरूपिता व्याप्तिरित्यर्थः दंडादौ साध्ये पर- म्परासम्बद्धं दण्डत्वादिकमेव साध्यतावच्छेदकमतो नाव्याप्तिः इत्यच

इदन्त्वर्थं गुणकर्म्मान्यत्वे सति सत्वादित्यादौ सत्त्वाद्यधिकरणगुणादि निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वादेः नाव्याप्तिः साधनस्य विशिष्टसत्त्वादे गुणादावबृत्तेः सामानाधिकरण्यव्यक्तीनां भेदेऽपि निरूपकतावच्छेदकस्याधिकरणतावच्छेदकस्य चैक्याद्व्याप्तेरैक्यं वस्तु-तस्तु धूमत्वादिविशिष्टव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यस्य रासभादि साधारणत्वाद्धूमत्वादिमति तादृशसामानाधिकरण्यं तद्वति धूमत्वा-दिकं वा व्याप्तिः चाद्या भिन्ना द्वितीया त्वभिन्नैवेति ध्येयम्। अयं कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादिसंग्रहायासमानाधिकरणान्तम्। यत्तु इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यव्याप्तिवारणाय तत् संयोगस्य शाखा द्यवच्छेदेनवृत्तेर्वृक्षत्वावच्छेदेन तत्सामान्याभाववत्तावविरोधात् तत्र चातीन्द्रियस्य संयोगस्य सत्त्वात्परितः प्रतियोग्युपलम्भेऽदोवाद्वा वृक्षे न संयोगइत्यादि नाध्यक्षमिति तन्न द्रव्ये संयोगसामान्याभावे माना भावात् नच यो यदीययावद्विशेषाभाववान् स तत्सामान्याभाव-वानिति व्याप्तेर्यावत्संयोगाभाव एव मानं यत्तदर्थयोरननुगमात् एकावच्छेदेन यावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपाधित्वाच्च एतेन अयं संयोग सामान्याभाववान् संयोगयावद्विशेषाभाववत्त्वादिति निरस्तं व्यर्थ विशेषणत्वादप्रयोजकत्वाद्गुणत्वादेरुपाधित्वाच्च। नच प्रतियोग्य-नवच्छेदकतयैव वृक्षत्वादेरभावावच्छेदकत्वं गुणाद्यनवच्छेदकप्रमेय त्वादेस्तदभावावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् यथा च घटपूर्ववर्त्तित्वस्य प्रति दण्डं वह्निसामानाधिकरण्यस्य वा प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि दण्डत्वं धूम-त्वं वा तत्सामान्यस्यावच्छेदकं तथैव संयोगसामान्यस्यावच्छेदकं द्रव्य-त्वादिकमित्यस्यापि सुवचत्वाच्चेति सम्प्रदायविदः। नवीनास्तूत्पत्ति कालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य प्रलयावच्छेदेन गगनादौ संयोगस्य सामान्याभावोवर्त्तते तथा धूमवत्यपि विरहो दहनस्य इह पर्व्वते नितम्बे हुताशनो न शिखरे इति प्रतीतेः संयोगेन द्रव्यस्याप्यव्याप्य वृत्तित्वात् वृत्तेरव्याप्यवृत्तित्वे वृत्तिमतोऽव्याप्यवृत्तित्वस्यात्यन्तमस-